

СОФІИ ПАРФАНОВИЧ

У КИЄВІ
В 1940 РОЦІ

Августин

1950

78

СОФІЯ ПАРФАНОВИЧ

**У КИЄВІ
в 1940 році**

Printed in Germany

Авгсбург, 1950.

Авторські права застережені

ПЕРЕДМОВА

Майже повних десять літ минуло з того часу, коли я була в Києві. Тоді, під час першого приходу більшовиків до Галичини, мені доручили організувати середню медичну школу, а тому що я не була обізнана з такою працею, мене послали до Києва навчитися, як її вести. У Києві пробула я десять днів, вивчала Київську школу і, як кожна людина в такому випадку, придивлялася до життя і людей та обставин в новому для мене світі.

В сорок першому році після відступу більшовиків я описала мої враження з цієї єдиної в своєму роді подорожі — описала їх з вражливістю й чуттєвою яскравістю, як їх сприймала. З того часу минули роки. Мої спогади читали приятелі й знайомі і завжди домагалися надрукувати їх. Деякі розділи читалися або друкувалися принагідно.

Оце тепер, виїжджаючи з Європи, я випускаю мої спогади в світ, бо вони не тільки не втратили своєї свіжості й актуальности, але й тепер допомагають зрозуміти тяжке, неможливе для українців життя під більшовицькою окупацією. Вони дають також відповідь, чому ми, тисячі нас, покинули свою Батьківщину, й пішли в бездоріжжя мандрівки, зберігаючи тільки незалежність наших душ та право чути, думати, говорити й діяти, як українці.

Хай ці спогади будуть останнім моїм поклоном нашому поневоленому Рідному Краєві, останньою думкою, що летить з-над берегів океану перед мандрівкою в чужі світи.

Оце тепер, стоячи на останньому клаптикові європейського суходолу перед мандрівкою широкими шляхами до Нового Світу, припадаємо душею до святої землі своєї, цілуємо її скривавлені межі й присягаємо:

„Хай усохне правиця моя, коли я забуду тебе, мій Єрусалиме!”

Бремен-Грон.

Листопад 1949 року.

Їдемо до Києва

Поїхати до Києва — дорога мрія кожного Українця — ма-ла для мене здійснитися. Хіба я могла два місяці тому таку божевільну тоді мрію навіть бачити у сні? Коли ще кордон розділював українські землі, а за китайським муром Збруча була грізна й таємна, але яка ж цікава країна рад!

Оце тепер мій шеф кинув мені принаду- поїздку до Києва — і вона була не останнім полчтовхом до моєї згоди обняти нову й незв'язану з моїм званням посаду директора школи. Школу треба створити, але треба знати як її вести. Тож і треба було директорів навчитись, хоч трішечки. хоч зовсім поверхово, як це робиться. І тому, підшукавши будинок та перевіривши вписи й вступні іспити, я залишила справи секретареві та завгоспові, а сама готувалась до поїздки.

Мабуть ані я, ані мій шеф Григорій Степанович, не знали скільки мороки буде з виїздом, бо призначивши подорож на 2 січня, ми 29 не мали поладнаних ще ніяких формальностей. Мені здавалось, що коли це одна держава, тоді сідаєш просто на потяг і їдеш. Розкішне почування ширини, простору, горде почування належати вкінці до сорокамільй-нового народу — так і розпирало груди. Оце почування скріп-лювала ще поява земляків з за Збруча в сорочках, прибраних полтавською мережкою та вишивансю краваткою, з їхньою чистою, і такою рідною мовою. Здавалось: після довгих років болотної втрати віднайшли рідних братів. Як і кожному гали-чанинові, і мені хотілось пригортати до серця отих людей в баранкових кучмах та дрантивенькому одязі, що приносили в собою широкий подих степів України і новину її теперіш-нього ладу. А Григорій Степанович підбадьорював своїм гуч-ним голосом: «Збирайся мені, Сефіє Миколаівно, та не барись. Поїдемо в Київ, побачиш нашу столицю, а там може й нарком-ові доведеться стиснути руку! Піди ж тільки до міліції — хай видадуть перепустку, а то без того ніяк не поїдемо, в тебе ж немає паспорту».

Це трішечки спинило мій розмах та віру, що тепер тільки сісти — та на Україну. Ну, але як в мене буде паспорт...

У великому будинкові міліції і НКВД вже тільки російська мова, товстенькі службовці, що так і нагадували царських чиновників. Здавалось воскресли типи з Достоєвського, Чехова...

Виповнювання всіляких формулярів-анкет, а чим є, а за чим іде, а чи має кого закордоном? Нарід неввічливий, байдужий, не подає ніяких вказівок, майже не відказує на запити. Робили враження якихось бездушних манекенів. Тільки начальник, товстющий командир в новенькому мундирі з польського сукна, підперезаний польськими ременями, та в хромових чоботях, виказував деяке зацікавлення — найбільше хутом прохачки...

Все ж таки перепустку насилу дістали й захопивши з моєї хати «чемоданчика», сіли на машину, що була гордошам колишнього фельдшера, а тепер Зав. Облздороввідділу, і ми подались на станцію Підзамче. Тут приєднався до нас Михайло Михайлович — і ми стали очікувати потягу, що, між нами кажучи, не поспішав та приїхав на години дві пізніше. Байдуже ставлення до цієї обставини моїх товаришів повчало, що така сваволя в цій ділянці — справа звичайна.

Підзамче — мала станційка, нагадувала в той час десь в краю якесь собі містечко. Мала холодна ждальня, брудна, заплъвана підлога, залізні печі, що ледви тліють трісками. Але вже виключно радянська публіка, сіра, тупий і чужий вираз обличчя, російська мова, нужденний одяг — та по одному-два «ребійонки» біля ноги.

Продискутувавши справу політичності гігієни, та необхідності з моєї книжки викинути евгеніку, гігієну раси і дещо інше — ми діждались потягу.

Правда, моя книжка! Та ж це і була одна з причин, чого я їхала до Києва. Її я вирішила боронити, хочби перед самим Наркомом. Якже так! Гігієна жінки і буржуазний світогляд, германське, контрреволюційне вчення, націоналізм, релігійний світогляд... ні! напевно в Обліті сидять неписьменні неукки, що висловлюють нісенітницю. У Києві я діб'юсь справедливості, і моя люба книжка, мое найдорожче дитя, піде в широкі маси українського народу. Чи могла я мріяти, пишу-

чи її, що так швидко доведеться їхати з нею до Києва, та нести її в дар Великому Українському Народові. Як дорогу дитину я повивала її ніжно, виряджаючись у дорогу.

«За твое життя іду боротись, дорога моя» — я приговорювала ніжно до зелено обгорненої золотовитисканої синьо-прибраної книжки. Ну, Григорій Степанович казав, що дещо там не підходить, та це хіба дрібниця: досить надрукувати на горі, що книжка видана в Галичині, та ще й за буржуазних часів. Хай собі радянський читач вибере, що йому підходить. Отак докінчуючи розмову ми мостились у купе «м'якого вагону Львів-Київ».

Його вигляд багато девчому різнився від наших. Пляцкартний вагон мав купе на чотири особи. Отже нас троє і ще якийсь командир. Кожний мав свою лавку м'яко вибиту. Під ніч вже на кордоні ми дістали постіль. Маленьке віконечко високо між першою і другою лавкою. Сидячи, не бачиш нічого, треба стати або клякнути на лавку. Полиць над лавками немає, тільки одна поперечна над дверима. Там командир, до речі прибраний в новенький одяг з польського сукна, завантажив свої теж «буржуазні» валізи з добутим закордонним крамом. До речі: цілий час він до нас не озвався ні словечком, не знайомився, читав книжку і захоплювався своїми новими валянками з білого закопанського фільцу, оббитими жовтою шкірою. Правда, чоботи були гарні, і він і на ніч не скинув їх з ніг. Як майже вся радянська публіка, він не виявляв ніякого зацікавлення чужинцями, чи стрічними і не вдавався в розмову...

Тож ми їхали наче б самі та в веселому настрої. Мої товариші мабуть чи не перший раз їхали в «м'якому» вагоні, почували себе чимось більше від сірої маси, а становища, їм повіренні радянською владою, виносили їх на немріяну досі висоту. Для них здобуття нових теренів було мабуть рівнозначне з новим, кращим життям. Про дотеперішнє вони говорили мало. Не хотів і Григорій Степанович пояснити, чому в нього ніка вся поорана складками й зморшками, хоч було йому тільки 47 років, очі живі, рухливі й повні життєвих хитроців, а характер веселий, та сміхотливий. Своїми приказками та дотепами він увесь час підтримував погідний настрій. Задумливий Михайло Михайлович знав все таки більше мене: що його товариш не одно жалю запустить йому де треба і може доведеться за не одно кається та каратися. Може...

Прізвище його російське. Все таки, стоячи зі мною на коридорі, та скупо розказуючи про себе, він виявляв себе українцем, йдучи за матір'ю українкою. І дивлячись на мене вдумливо, своїм притишеним голосом казав:

— «Да, Софія Миколаївна, щонебудь довелось пережити та чоғонебудь покоштувати...». Проте він більше не сказав ні словечка.

Так ідучи, ми минали галицькі села з малими смугами, що мої товариші обіщували в якнайшвидшому часі ліквідувати, та наблизилась до колишнього кордону. Яка не була велика моя цікавість, проте швидко зававши зимова ніч не дозволила побачити краю, який доводилося бачити, стоячи в Гусятині на скелі, в Підволочиськах чи донебудь в прикордонних селах, де я щепила проти віспи літ тому з десять мандруючи самотою взд вж кордону. Контроль паспортів чи перепусток, пересування вагонів і — Україна.

— Україна!

Хіба можливе? Чи не сон?

— Україна!

До очей набігали сльози, щось стискало боляче-солодко біля серця.

Проте цієї України ніяк не відчувалось. У потязі тільки ми розмовляли по-українському, що звертало на нас загальну увагу.

— Это западники —

Так звали мене увесь час в Києві, почувши мою українську мову. Це виправдувало вживання цієї архаїчної Скрипниківської, Хвильової мови.

Уся залізнична обелуга розмовляла виключно по-російськи, написи всі теж такі...

Галицьке тепле серце холонуло й стискалося різким бодем. Проте, хотілося вірити, що там, на Україні, там в Києві, (бо залізнична дорога всесоюзно-значить російська), подорожчі майже виключно військові чи їхні сім'ї отже теж «всесоюзні», там — українська республіка.

Українська Республіка! Нове, вимріяне, роками леліане ймення!

Вигідно, наче в хаті, проспали ніч.

Ранок захопив нас на широких степах України. Швид-

ко я добивалась віконця, щоб побачити її, казкову та оспівувану.

Припорашені першим снігом хитались здовж шляху рідині, знайомі смереки. Смереки! Наші гірські, Карпатські задумливі й сумовиті дерева чесав буйний степовий вітер та золотило поранкове сонце. Після першого зворушення й теплого привіту я змінила моє ставлення до цих любих гірських сестер: я почала обурюватися на них та лютувати. Заслонювали, бач, краєвид. Там же мали бути села, колгоспи, земля злита кров'ю, поорана реролоцією, сотнею селянських контрреволюційних повстань, та все таки перероблена на «квітучу» колективну, радянську Україну. Яка ж вона, оця Україна?

Іноколи між смереками траплялася галява. Тоді було видно безкраї поля, рівні, безбережні, гладко присипані снігом. Нічого не порушувало їхнього безмежного простору.

— Це Україна! —

Іноколи траплялись колгоспні, чи радгоспні господарства: Дерев'яна брама з червоною зорею вела на широкий майдан. Берегами майдану довгі низькі будинки, інколи переткані меншими.

А коло Фастова в безкрай бігли кіпці цукрових буряків. Завтра мав їх захопити тридцятькількаступневий мороз.

Зрештою ніде ні коня, ні людини. Широкий, пустий простір.

Де-не-де його одноманітність проривали залізничні зупинки.

Муровані будинки, українські і російські написи і майже такі безлюдні, як степ, траплялись військові, чи по-міському прибрані люди. Такі, яких ми бачили у Львові. Селянина я бачила тільки раз у Фастові біля станції. Бурти буряків лежали на станції. Декілька вагонів навантажених дримало, дождаючи міцніших морозів. Біля станції мужик розвантажував буряки, привезені невеличкими санками. Одною ногою, взутою в личак та завиненою ганчір'ям, спирався на бічний цю санок, опираючи на коліні грати. Стояв так довго-предовго вдивлений в простір, наче задрімавши. Так стояла подрімуючи конячина, що привезла оцей вантаж. Часом селянин наче проспався: брав невеличку кількість буряків і в'ялим рухом кидав її недбайливо майже собі під ноги. За декілька таких рухів він знову «віддихав», — дримаючи як безмежний степ

і білий, байдужий до всього простір. Ідучи далі, я весь час думала про цю людину: чи в неї вже такий характер, що вона така дрімуча, чи вона працює отак для держави, виконуючи норму? А може щось, чи хтось вимотав з неї нерви й позбавив її життєвої сили?

Київ був перед нами. Як в кожному місті, передмістя з малими ділками нічим не різнились від наших. Автім ми збирались, а схвилювання не давало мені придивлятися, це ж бо за хвилину я буду в Києві чи, як мої товариші казали, в Київі. Побачу наочно місто, що про нього розказували ще дитячі казки: «і поставив св. Андрій хрест на горах, поблагословив те місце і на ньому повстав Київ...» Щось як гора Ара-рат, де рятувався Ной від потопу, Назарет чи Мекка. Це ж бо зближаємось до української Мекки. З побожним стиском серця, з теплою ніжністю йдемо вітати матір руських городів. Здається впадеш навколішки і станеш цілувати св'ященну, найдорожчу землю...

Стоїмо на вокзалі. Задимлено — чорні рейки і холод. Публіка розмовляє по-російськи. Навіть носильщик, що його прикликаємо відповідає по-російськи. Незабутнє враження при вступі в гол. Наче в великий, розкішно розмальований театр. Стоїш на горі і здається ти актор: ще хвилинка: заспіваєш радісну пісню привіту й побожну пісню поклону. І тоді піднімуть тебе крила, що виростають з пліч та піднесуть понад святим містом...

Я бачила в моєму житті не одно чужинне місто і не один двірець. Та ні одне з них не справляло такого враження. Та це не враження, що їх сприймає цікавий, безсторонний турист, а щось інше, від чого серце стискається боляче, а відношення до міста стає таким особистим як до людини.

Ех, ми ж галичани! Та може й вони, придніпрявці, відчували подібне, вступаючи на львівські вулиці? Тільки ж міцно приховане наше життя, що його відкривають потім, напевно дає їм інші враження як ті, що їх виносить галичанин, вступаючи на українську землю.

Та, може я непотрібно пишу про галичан. Були ж такі, що їхали в гурті, веселому товаристві, що їх приймали з радою, гостили і показували їм те, що з українського залишилось на показ чужинцям, як крокодили в акваріумі. Були ж такі, що вертались захоплені, як той поет, що вихвалявав коробки з сардинками, та й з ключиками, і вино й ікру.

Але я швидко залишилась сама, одним одинока на вулицях цього міста і стала шукати в ньому України. Стала шукати батьківщини і тепла, і рідних, дорогих земляків.

II

У високій установі

Ми заіхали до мешкання лікаря К-ченка. Двері відчинила товста, чорнява жінка, як видно вже знайома з Григорієм Степановичем. Вона була в дуже витертому купалевому плащі, що звисав з неї нерівними стріпцями та не закривав буйних грудей, що так і виплигували зпід нього. Без ніякого зацікавлення нежданою гостею вона стала випитувати Григорія Степановича про свого чоловіка, що якраз був у Львові, та дуже жваво розказувати, що вона якраз після чергування в клініці, де вночі накладала «щипці» і що Александр Соломонович «бил в восторге, бежал по целой клініке і восхищался, какъй із меня замечательный акушер» — ні словечка по-українськи... Григорій Степанович пояснював, трошки ніяковіючи, що вони жили довший час в Сибірі, тож по-українськи не знають.

Передягнулась, помилась, поїли, та подались цією ж машиною, що привезла нас з двірця і була, як виявилось моїх хазяїв, в наркомат. Я жартувала:

— везете бранку наркомові, Григорій Степанович, воєнну здобич. Та чи не слід було вам підшукати кращу та молодшу — галичанки ж бувають красуні та ще й елегантні, а я собі скромний медробітник... —

— Но не голіруч ідеш ти до Наркома, Софіє, а це, що ти везеш з собою, у нас цінят більше, як красу та багатство —

Тим трофеем були «Гігієна Жінки і Ціна Життя».

В мешканні К-ченків подиктував мені Григорій Степанович таку присвяту:

«Наркомові І. І. О-ві присвячую книжку так як я могла її написати в буржуазних умовах, в яких жила досі».

підпис.

«Ціна Життя» пішла без присвяти.

Наркомат. Камениця рядова по вулиці Рейтерській. На долині здавали гардеробу. Сивобородий дідуган імпозантного вигляду вилаяв мене по-українськи, що здавала одяг, не склавши доладу. Хоча був неввічливий — проте ці перші україн-

ські слова, що ними лаявся, були миліші за найприхильніші похвали чужою мовою. Завжди, коли я потім приступала до гардероби, дбайливо склавши одяг, я приглядалася дідуганові та не одне вже розуміючи, догадувалася, що це певно якийсь здекласований інтелігент імовірно «закаптурений націоналіст». Але обличчя його було холодне й неприступне, як у всіх зрештою радянських людей. Йому не цікаво було хто і відкіля я, хоча в мене був чужинецький одяг і українська мова.

Перед дверима одної з кімнат ми стрінулись з Михайлом Михайловичем, що розлучився з нами, поїхавши кудись на іншу квартиру. Його бліде обличчя і тремтіння рук показували, що був більше схвильований як Григорій Степанович — певний своїх успіхів на нових теренах. Як би не було: обидва вони були акторами в тій штуці, а я статистом. Як статист я не відчувала нічого поза цікавістю.

Великий кабінет наркома. Довге бюрко, на підлозі килим, посеред кімнати довгий стіл, закритий червоним сукном, під лівою стіною стільці, мабуть такі, як у церкві, один біля другого з високими бічними перегородками. На бюрку жарився електричний, круглий пальник, що давав у цій великій холодній кімнаті милий подув тепла.

Молода, струнка людина привіталась з нами. Мене представив Григорій Степанович: «це, І. Іванович, директор медичної школи львівської. Привіз я його (тут говорили про мене «в він») хай познайомиться з нашою київською школою. А, оце його книжки, які привіз тобі як гостинець з Західньої України. Але ж писав їх в капіталістичному устрої, тож не все нам пригоже. Просить, щоб після, деяких змін, звісно, Ти дозволив книжку випустити».

— «А Ти розглядав її?», — запитав притишеним голосом Нарком. «По-твоему вона може піти в руки радянського читача?» —

Григорій Степанович вже раз писав в справі книжки до Держмедвидаву, може й відповідь відтіля дістав, тож не тяжко йому було сказати, знайти хитру відповідь, щоб і не зраджувала якихнебудь ухилів в його правовірності, та щоб і мені не відбирала надії:

— «У мене не було багато часу, тож не читав, а так тільки перекинув. Мабуть доведеться деякі розділи відкинути, що висвітлюють германське вчення — та цього ми не можемо авторові вважати за гріх, він же ж не знав радянської науки».

Треба також додати дещо про нашу опіку над матір'ю та немовлям і таке інше...

І. Іванович притакнув погоджуючись головою, та обіцяв передати справу Держмедвидавові. Він теж не питав у мене нічого, як і усі інші, не виявляв ніякого зацікавлення мною, тож я далі перейшла до ролі статиста.

Оця молода людина кашляла й плювала багато і — говорила по-українськи.

Випитував Григорія Степановича про організацію здравоохорони на Західній Україні. Григорій Степанович розказував живо та дотепно, як то застали після Польщі дуже мало, а розгорнули великий організаційний розмах. Автім: це ж були самі початки і можна було говорити тільки про наміри та вступні дії.

Нас швидко відпустили, запросивши ще на вечір на нараду в справі боротьби з туберкульозом.

Після таких перших наших відвідин Наркомату ми поїхали на обід до Континенталю.

Континенталь був великим готелем в центрі, по вулиці Карла Маркса, належав до Інтуриста і був репрезентаційним льокалем. Здається мені, що в той час чужинців в СРСР не бувало, це ж часи найбільшого відокремлення від Європи, тож публіку Континенталю становили свої і то можна сказати виключно командировщики. Пошесть на командировочні подорожі була в повному розпалі, тож з різних кінців радянського Союзу, а в першу чергу з України приїздили командировочні до столиці та гаяли тут час і командировочне (кошти призначені законом на поїздку), ну і свої гроші, бо командировочного не вистачало, а ще як хто хотів жити в дорогому готелі, їсти в люксових ресторанах (хоч раз колись) і піти кудись в театр чи випити з товаришами. Їлося добре, але платилось не зле. Досить сказати, що обід коштував нам по 37 рублів. Правда, їли ми там якісь перекуски і кавяр, і овочі, бо мої товариші хотіли мені показати гордощі своєї країни, а то головню південні овочі. Вражав контраст між буржуазною домівкою, різьбами на стелі й стінах та кришталевими свічниками і неввічливістю прислуги. Тут як і скрізь «товариші, офіціанти» були похмурі й не раді. Спершу я пояснювала собі це пролетарською рівністю і неохотою їхньою обслуговувати, потім я зрозуміла, що вони є платними службовцями не зацікавлен-

ними в інтересі, що відробляють своїх вісім годин як кожна іншу службу, та що більшість з них це здекласифіковані інтелігенти.

За обідом Михайло Михайлович говорив мало, був загальом якийсь пригноблений, зате Григорій Степанович тішився прихильністю Наркома і добрим ходом справ. Я ділилася моїми враженнями з товаришами та розпитувала в них про деякі незрозумілі мені справи. В першу чергу кидалась у вічі російськість міста. Це пригноблювало й непокоїло, та сповнювало злими передчуттями. Я турбувалась тим:

— Питаєте в мене, як подобається? Мушу сказати, що до цього часу я не помітила нічого справді радянського: усе у вас буржуазне: авта, принижений спосіб ставлення до начальства, оттут їжа і обстановка, в дома у К-ченків, як у звичайній міщанській родині. Ніде нічого специфічного. Здається, як би я приїхала до Софії, Букаресту чи де там до іншого міста, побачила б приблизно таке саме. Та нете мене турбує, а от що: ми звикли вважати Київ українським містом. А це вже ходим цілий день і нічого українського в ньому немає. Такий Наркомат. Я не чула, щоб там хтонебудь говорив по-українськи.

— А Іван Іванович — ти ж чула, говорив.

— Так, він один, але ви самі, як тільки заговорили до службовців по-українськи, вони почували себе ніяково, та ще ж як вони прийняли вас викликом: «чуєте, Григорій Степанович вернувся з Західної, там і став говорити по-українськи!». В Наркоматі ми нагадували мужиків, що вернувшись з Америки патякають по-англійськи. Та й зараз всі на нас зглядаються, як на яке заморське чудо.

— Ви, Галичани, шовіністи й націоналісти, це річ відома. Та поживете в союзі, навчитесь цінити й руську мову — замотуючи кінчив на той раз Григорій Степанович.

Після обіду ми пішли знову в Наркомат на оцю нараду. В основному, ні мене, ні моїх товаришів справа безпосередньо не цікавила, а вже я була там не статистом, а просто публікою.

Може і з уваги на мене він вів нараду по-українськи, хоча зібрані забирали голос виключно по-російськи, за винятком Григорія Степановича, що говорив про туберкульозу на наших теренах. Важливіше для нас, а власне для моїх обох

товаришів, було те, що відбулось після наради: всі ми вийшли, а залишився у Наркома сам Григорій Степанович. Ми обоє з Михайлом Михайловичем дожидали його в сусідній кімнаті.

Щойно вертаючись з Києва вже удвох з Григорій Степановичем, я зрозуміла, чому бідний Михайло Михайлович, того вечора так нервово ходив в оцій кімнаті з кутка в куток і розминав руки. І тоді теж я зрозуміла, чому після наради Григорія Степановича відвезли до Континенталу автом разом з другим Завнаркомом, а ми обоє пішли пішки. Тоді мені це здалось дуже сприятливою обставиною, бож я могла перший раз побачити вулицю й мешканців, до яких я мала таку пекучу цікавість.

Тож взяла я під руку якогось пригашеного й начеб важуреного М. Михайловича і стала з живим інтересом розглядати вулиці.

III

На Київській вулиці вечером

Недовгий шлях з Рейтарської на Хрещатик дозволив мені помітити слабе освітлення вулиць, старі масивні будинки з широкими брамами-«парадними» та, що мене найбільше зацікавило, багато, навіть надто великих, лікарських таблиць. Приймаючи мене до праці, обіцяв мені Григорій Степанович «відчистити від буржуазної квартири і частної практики». Між тим тут що дім — звісно в центрі — то таблиця... На моє здивування пояснено мені, що це залишки буржуазного ладу, якого ще не встигли викоринити та що на ділі у них на приватну практику дивляться дуже зле. Ще найрадше дозволяють її професорам, загалом великим вченим, що мають добру державну посаду, та не вважають практику за джерело визиску трудящих. Та бути без посади тільки на приватній практиці не дозволяється, чи радше таких людей швидко вчать чесно працювати —

Як багато дечого, і це було новиною для мене.

На Хрещатику кидався в вічі великий рух. Маса народу йшли широкими хідниками, звичайно йшли вони доволі швидко та за ділами. Згодом, щойно я збагнула, що всі ці люди працюють до вечора і це час, коли вони виходять з праці та поладнують усі справи, купують, їдять, протирають очі після цілоденної праці. В таку пору в крамницях, очевидячки харчових, великий натовп народу, а то й черги. До трамваїв, велетенський ніколи мною нігде не бачений натовп. Цю справжню боротьбу за східці і в трамваї небаром довелось мені вести двічі денно, з жахом помічаючи, що це справжня боротьба на життя і смерть, боротьба мовчки й з цілою ненавистю, з цілим революційним досвідом. В ній не було нікому пощади: кого здавили, подерли на ньому одяг, хто впав під трамвай, окалічів або згинув — його справа. Найменшою втраченою було обірвання всіх гудаиків, які я зараз наступного дня заступила торочками до зав'язування.

Але вертаюсь до публіки. Вона ринула широкою хвилею обабіч Хрещатика. Була сіра й надто серйозна. Жінки позавивані хустками, позамотувані шаллями у висірілих бавовня-

них пальтах, у безформних черевиках, на які натягнуто каші різного вигляду, найчастіше плиткі. Ніяка мода тут не існувала. Кожен мав на собі що мав. Вигляд жінок пригноблював: всі вони були занедбані, робили враження бідних робітниць. Тільки в деякого губи яскраво намальовані й кривавий лак, накладений на брудні, чорні нігті, робили ще більше пригноблююче враження. В службі вони старались мати т. зв. перманентку, але ніколи я не бачила добре й елегантно упорядкованої цієї перманентки, тільки безладно накучерявлене волосся, навіть коли його кучерявив стрижій-обов'язковий «парикмахер». Але не здається мені, начеб ці запрацьовані жінки мали час висиджувати у парикмахерів. Вигляд жінок був для мене чимось неймовірно пригноблюючим, він, між іншим, надавав місту й життю цього тяжкого, безвиглядного характеру, а дневі безнадійної жертви Молохові праці. Він пожирав, усіх без винятку жінок: вранці вони покидали дім і дітей, а приходили ввечері. Врешті до цієї справи ще вернемось, розглядаючи мед. школу.

Мужчини теж рівнялись одягом і виглядом жінкам. Вони були сірі, переважно в кашкетах, чи в якихсь кожужкових шапках, очевидно, коли це не були вояки.

Уся ця маса говорила виключно по-російськи, не виявляла жодної веселости, ані оживлення, не відрізняючись один від одного. Дивлячись на них, можна було зрозуміти оцей масовізм більшовицький, та зник індивідуальности, двадцять два роки комуністичного устрою з усіма його переходами, отже революцією, громадянськими війнами, голодом, пригніченням й постійним страхом (про що тоді я ще не мала майже ніякого розуміння) — та недостачами, — зробили їх власне таким «советським народом».

Ми вечеряли знову в Континенталі. Між моїми товаришами помітна була якась натягнутість й незручність у взаємовідносинах, а боязкі й вдумливі очі Михайла Михайловича не раз з тривожним запитом вдивлялись в малі хитрі та тоді тверді очі Григорія Степановича.

Того вечора мене зацікавила розмова Григорія Степановича з одним його знайомим лікарем з Харкова. Розмова провадилась, чи не для мене, по-українськи з людиною чорнявою, кучерявоволосою, і мала приблизно такий зміст:

— Так от я тобі, Ісак Аронович, пропоную у мене місце директора лікарні. Лікарня велика, хороша, модерна, знаєш. Ну, і Западна Україна...

— Що ти мені за те даси?

— Що ж, будеш директором, це ж неабияка фігура. Та й візьмеш собі ставку, як хірург в тій же лікарні. Разом декілька сотень карбованців, а то й тисячка яка небудь натягнеться.

Ісак Аронович надумувався, перебираючи швидко пальцями по столу.

— Ну я згоден, та під одною умовою: ти забезпечиш мені в Харкові квартиру й мою посаду в лікарні.

— Цього я зробити не можу, я ж не завідуючий харківського житлового відділу і не твоє начальство в лікарні. Ти договоришся собі сам. Я тобі пропоную те, що можу — тон Григорія Степановича ставав холодний і менше підлесливий.

Вони торгувались далі, та решта розмови вже не зробила на мене ніякого помітнішого враження. Тільки ж потім, коли ми про те розговорились, я висловила здивування, що радянські люди ставлять справу так твердо, трактуючи, як купецький інтерес. Я думала, що вони будуть себе почувати до обов'язку чим небудь рискнути для добра батьківщини, коли вона їх потребує на якому пості. І сказала: знаєте, враження від того чоловіка в мене не добре. Я б його й не вговорювала була і мені дивно, що ви з ним стільки напанькались після того, що вам сказав.

Психіка радянської людини була тоді ще для мене зовсім незнайома, найцікавіша з усього новина. Як ця людина думає і чує? Як живе й почуває себе? В наступні дев'ять днів я старалась знайти відповідь на ці питання, та пізнати цю людину, де тільки мені вдалося. Не багато того було, все таки воно було мені більше пригноблююче, ніж цікаве.

Вже після вечері ми пішли на пошту, щоб надати депеші до наших родин. Знову щось для мене нове. Навіщо це? Виїздила ж я не раз, ну і кожен з нас, але наші родини спокійно ждали першої писаної вістки від нас. Мої товариші пояснили мені це словом «полагається» і потребою заспокоїти родину, що щасливо приїхали. Потім вже я зрозуміла, що можна з різних причин не доїхати...

На почті, та ще й в таку пізню-вечірню пору, був такий рух, як у нас в найрухливішу пору дня. До віконечок, а головню телеграфного, — черги. Цікаве, що якраз найбільше

людей надавало подібні депеші, як ми (при виповнюванні «бланків» можна було глипнути оком: приїхав щасливо, відїжджаю, приїду...). Будучи в Європі, я не ставила собі ніколи питання, про що люди телеграфують. Коли до нас приходила телеграма, кожному дрижали руки, та билось серце передчуванням нещастя. Але, як потім я навчилася, в СРСР це звичайний рід кореспонденції. Напр. Наркомат писав до школи тільки обїжники, чи загалом друквані розпорядження. Натомість свої окремі побажання завжди висловлював телеграмами. Також у шефа я бачила службову кореспонденцію у найбільшій мірі телеграфовну. Одною з причин мала бути дешевість та швидкість і певність доручення.

До віконечка приступав все хтось новий і казав не відмінне: «пожалуста бланчок», — або «два бланчка». Ці бланки виповнював опісля на пульті. Згадую про це тому, що я виповнила свій під диктовкою Григорія Степановича, не знаючи, що власне маю телеграфувати, як він казав «як порядочна жінка чоловікові» — він вчив мене політеси, якої знову потім не міг мені вибачити син питаючи: «Що то мало за сенс писати такі дурниці?» Полагалося ж!

Все таки одно «не харашо получилось» та ще й для моїх товаришів: мій по-українськи виповнений бланк повернула сувора й невічлива жінка з викликом «ето не панятно»...

На пошті я побачила чоловіка, що зацікавив мене своїм полярним виглядом: мав короткий чорний довговолосий кожух, таку ж шапку й високі міцні чоботи. Нагадував трапера з повістей Кервуда. Мені було цікаво знати, що ж це за кожух і мою цікавість заспокоїв Михайло Мичайлович, приступивши до власника та довідавшись, що це сибірські пси. Оці «гуски», що біжать в запрягу. Але власник, як і інші, не бажав собі говорити далі, тож це і залишилась єдина моя відомість про полярників. Вранці мої товариші відїхали до Харкова, відкіля мали вернутись до 9 січня. 10-го ми домовились піти до театру, 12-го кінчилась моя перепустка. До тої пори я залишалась зовсім сама, гак би мовити на київській вулиці. В той час я втягала в себе все, що вдалося. В той час я відчувувалась відвертості, щирості й усміху, та цікавості для незнайомих. Натомість, вступає в мене страх і чорна гризота... Що далі вони ставали більшими і грізнішими. З велетенських просторів, скованих страшними морозами стало винурюватись понуре обличчя двадцятидвох років, тяжких

років в першу чергу для України. України, якої я шукала протягом отих десяти днів — даремне. Врешті, — може це тільки мені так погано повелось. Іншим, що поїхали в Київ, повелось куди ліпше, та враження в них кращі. Напр. музейники, мистці, літератори. Вони мабуть знаходили децю більше України як я, що шукала її в ділянці медичного шкільництва і в шпиталях. Оце шукання стало якоюсь хворобою, стало таке настирливе й неминуче, що я так часто злостилась на себе: приїхала ж я сюди студіювати фахову школу та налагодити справи моєї школи. Між тим мене опанувала неждана пасія: шукати тут на чужині батьківщини. Пасія безпощадна, що прикрила собою зацікавлення всім, що не було зв'язане з нею. Здавалося, що людину замкнули в велику темну кімнату. Шукає в ній, намагаючи дверей, знає, що вони десь мусять бути. Робить розучливі зусилля, термосить всіми стрічними предметами — двері ж не промацуються і ні промінчик світла не впадає в темряву чужої кімнати. Зате в усіх кутах чаїться грізна таємниця: як замуровано в оцій кімнаті вікна й двері й відібрано світло та обмежено доступ повітря тим, що живуть в ній. З темряви цієї кімнати виринала біологічна відповідь: хто не достосувався до таких умовин — згинув.

Так це ж Кияни, що залишились після страшних дій революції, після змін режимів, голоду, Скрипниківщини, СВУ постійних арештів й вивозів — аж згодом я це зрозуміла, почасти вже тут, у Києві, дорешти ж вдома.

Як би не було національне питання виринуло й стануло переді мною на цілий зріст, воно, яким досі я на ділі не цікавилась. Мое чи моєї родини українство було завжди таке природне й самозрозуміле, як щоденні атрибути живої матерії. Так би мовити, воно входило в програму щоденного обміну речовин нашого ества і так як дихання, відживаючи вдруге — воно не вимагало ніколи ніякої дискусії, ні глибшого обумовлення. Воно було пишне, ясне й не підлягало дискусії. Інша справа — політичний чи партійний світогляд: тут вже можна було «добагати собі» як хто хотів, а в нас, у Галичині, було в чому вибрати.

Тож далі мої спостереження були присвячені двом питанням: національному і соціальному. Хотілося розуміти це життя. Треба було зрозуміти його. Доведеться ж нам жити тепер таким життям. Що чекає нас в майбутньому? І як жити нам?

В хаті й на вулиці

Почну від найближчого людині: житла. Григорій Степанович залишив мене у К.. Там з того приводу не виявляли ані захоплення, ані окремого незадоволення. Проте, кермуючись якимось притаєним відчуттям, я була впевнена, що дім цей не ставиться до мене з прихильністю, і вже зразу я просилася в готель. Та мій опікун вилаяв мене, мовляв, в готель не так то легко в них потрапити, треба було замовити і т. д.. Коротко, казав сидіти на місці. Все таки дав мені стежечку для виходу: якщо до чого-зможу перейти жити в гуртожиток школи. Перспектива не всміхалась, а ще мені: ввижалась така бурса, спання з кільканадцятьма ученицями чи вчительками, гамір. Тоді я ще не розуміла причин ворожості й тяжкого настрою, який згодом огорнув мене у К., а дещо аж через два роки я довідалась. Тож на разі залишилася.

Мешкання моїх хазяїв складалося з трьох чи мабуть чотирьох просторих кімнат в будинку Наркомів. Значить новий і один з вибагливіших будинків по вул. 25-го жовтня, давній Інститутській. Жила в ній така родина: чоловік, його жінка лікарка, їхніх трое дітей-все дівчатка, бабуня і служниця. Обстановка була така, як у нас в міщанських домах початку нашого століття: вузькі шафи з масиву, мабуть вільха, великі столи на товстих ніжках, по одній-дві великих циратових канап з опертям, на закінченні якого стояло декілька фігурок чи фляконів. Канапи нагадували часи нашого дитинства, коли то були місцем для іграшок дітей, при чому спинка любила валитися, а через скакання дерся матрац.

В моїй кімнаті було ще бюрко (старосвітське) і мала, невпорядкована шафа з книжками. Очевидно, на першому місці твори Леніна вони надавали домашній й родині характер правдивості. Далі різні нецікаві, виключно російські книжки. Натрапила я тільки на одну, яка мені подобалась і навіть я її забажала дістати: ілюстровані казки східних народів. Ідучи за потребою вищеописаної пасії, я питала в хазяйки, чому в них немає українських книжок, та не довідалась нічого конкретного. Зате українська книжка в моїх руках здавалася їй

чимось дивним, незвичайним, може навіть поганим. Вона навіть не намагалася взяти її до рук, наче б боялась їх забруднити.

Ще більше непорозуміння між нами вийшло з нагоди моїх відвідин Тичини, та його книжки «Партія веде». Моя хазяйка не знала, хто такий Тичина, що я просто осудила, а до відвідин його віднеслась злегка підозріло. На книжку ж сказала, «ето удівительное». Здавалось, що я не була чужинкою в Києві, а вона, і що я оповідаю їй про людей чужого міста. Тоді ще я була говірка й відверта і про все висказула свою думку. Потім я зрозуміла, що Григорій Степанович дуже практично зробив, залишивши мене у цієї жінки, яка могла після трьох днів мого життя у неї подати йому доволі «правильну» мою характеристику.

День у нас починався дуже рано, як загалом у СРСР. Було ще зовсім темно, і тоді чулося по хаті, гупання товстих і тяжких ніг, обутих у валянки з битого сукна, бабуні і служниці. Потім хазяйка збиралась на клініку, куди відвозив її шофер на званому нам возі, марки Зіс, далі вертався він і відвозив до школи обидвох дівчаток. Щойно тоді робився сірий ранок. Праця починалась о 9 на східній час, тобто на середньоевроп. 7.. Узимі це ніч темна, яку ще й згодом скували страшні, понад тридцятьступневі морози.

В хаті залипалась бабуня з маленькою дівчинкою, яку всі надмірно любили й пестили, що відрізнялось від їхнього холодного та чисто виховного відношення до двох старших дівчаток (близнючки яких 9-10 літ). Потім сказала мені бабуня, що дівчатка виховались у неї на селі, що її чоловік залізничником там, і що вони мало жили з мамою. Тут вони в школі, але вона хоче їх назад забрати до себе. Це були «бабушчині» дівчатка. Зте ця наймолодша була пестійкою всіх, а мама кидалась на неї просто з малпачою любов'ю, приходячи з праці цілувала-пестила, називаючи своїм сонцем, світлом, і др.. Я почувала симпатію до двох оцих «немаминих» дівчаток, ще й тому, що говорили вони до мене по-українськи, навчені тої мови в школі. Часто потім я думала про тих дівчаток, і мені їх було жаль та хотілось зрозуміти причину такого поділу батьківських почувань. Були такі милі, завжди одна до одної пригорнені, тихі й скромні оці «діти на станції», як я думала про них.

Бабуня мала нахил до говірливості — старорежимна, бач.

Оповідала, що молоді жили довго в Сибірі, часом відхала за старими часами, казала, що й вона потайки молиться в куточку-що донька зустріла дуже обуреним, картаючим поглядом.

Снідання, що складалось з м'яса, чаю, хліба і навіть варення, та часом якихось тістечок, що залишилися з попереднього дня, готували вдома. Обід брали готовий з кухні для мешканців цього будинку, і він був багатий і добрий, так що залишалося теж дещо і на вечерю. Пишу про це тому, що я потім приглянулася, як харчувались інші люди це раз, а далі ще й тому, що справа прохарчування становила в СРСР завжди важливу проблему. Та й вкінці усе життя в такому новому для нас устрої як комунізм було цікаве. Навіть коли ви прийдете до такогож устрою, як ваша тодішня батьківщина, вас цікавить теж щоденний побут людей.

Якщо йде про моїх господарів: у них я прожила тільки три дні, ненадійно й швидко перебравшись потім в гуртожиток школи. Вийшло воно так:

Був вечір. Нагло прогомів телефонний дзвінок. Хазяйка підійшла до апарату й скрикнула радісно:

«Коля, Колюша, ето ти?! Здравствуй дорогой!» і багато радісних слів привіту та новин душком проказала до телефону. А потім швиденько до мене, що брат, командир, вертається на відпустку з фронту і побігла з тим до мами. Я ж негайно почула якийсь подув чогось чужого і знову мені ворожого, хоча оцього Коля ще не було. Та коли він з'явився і хату наповнив радістю, як не дивно, знову з пристрастю, рівною сестриній, кидаючись на найменшу донечку й обсипаючи її поцілунками й пестощами, я почула до нього велику нехіть. Був одягнений в новий одяг і реміння з польських матеріалів і як кожен з них тоді мав при собі нові й великі валізи. До мене говорив по українськи, довідавшись відкіля я й хто. Та наші розмови дуже швидко спинилися на такому діалозі:

— Як же ж там в Галичині? — запитала я

— Ви ж знаєте, автім я стояв на кордоні, то ж тільки дещо чував про ваше ставлення до радянської влади.

— А чи кордон вже устійнений, спитала я — трохи по дурному. Можна ж було сподіватись, що такої політичної інформації він мені не дасть. Та нежданою була його відповідь.

— А ви, що, хочете йти на другий бік? —

— Якби я хотіла була йти, з вами не радилась би — відказала я холодно й з почуттям образи. Розмову звернено в другий бік, я встала й вийшла до моєї кімнати й вирішила негайно: забираюсь! Ні хвилини довше. Середовище чуже, вороже, а цей Коля сповнив мене ще й якимось страхом. Здавалось, він викриє, що до такого патріотичного дому закралась контрреволюція і запроторять мене так, що й ніхто не дізнається. Страх, якого навчилася в цьому місті, підшов до мене і разом з нехіттю казав мені вирватись від К-ченків. Я негайно збрала свої речі, а вранці їдучи з хазяйкою до клініки я сказала їй, що хочу перейти на мешкання до гуртожитку школи, мотивуючи тим, що в неї може стати тісно, приїхав же брат, швидко й чоловік повернеться. Не потрібно й було виправдувати себе. Мою заяву прийнято без слова і обіцяно мені машину для перевезення (на моє прохання).

З яким полекшенням я покидала тих людей і їхню, непотрібно їм накинену гостинність! Яка я була рада спокійній окремій кімнаті з біло постеленим ліжком, теплом, малим столиком і вікном, з якого видно було узгір'я, покрите якимось садом, димарі фабрик та на найближчому овиді якесь чисте й просторе фабричне подвір'я. А при тому самота й тиша, незв'язаність нічим і ніким. Коли я залишилась сама в кімнаті я відчула як незносна нудка вага спадає з моїх грудей. Здавалось, що після дуже довгого життя під гнобленням якогось чужого вантажу я вернулася до своєї малої, милої хатки. А навкруги шум і гамір молодих голосів, по коридорах молодь, що частенько й говорила по українськи, що вчилася допізна виючі й вставала поночі біжучи до школи. Я приглядалась їй пильно і думала, що й мені прийдеться виховувати тепер таких молодих людей. Я обіцяла собі зробити це найкраще. Оця життєрадісна молодь була ясною й теплою смугою темних моїх київських днів.

Як же я влаштувалася в ті дні? До континенталю я покинула ходити. За призначені мені, як командировочне, гроші я змогла б там їсти тільки тільки раз денно неповний обід. Автім мені хотілося бачити життя не через призму Інтуриста, про що ми свого часу читали у всіляких враженнях з подорожі по Росії. Де я їла? Снідання давали мені тих три дні у моїх хазяїв. Часом, коли прийшла у вечері і заставала їх при вечері, запрошували. Можливо, що я так почувала себе з надміру вразливості, все таки приймання харчів від тих людей було для мене дуже прикре. До снідання, скажім, ніхто мене не кликав.

Я вешталась вже готова по хаті, вже й одягла на себе хутро — щойно тоді бабуня запитувала: може б ви поснідали? Мені випадало подякувати, вранці ж не кажуть, що не голодні, чи що вже їли. Друга ж причина: я не знала, де і що можна дістати. Місто ж, з того часу коли покинули мене мої товариші, стало для мене страшенно чуже, ба й вороже. Я просто боялася зайти куди небудь — моя мова й одяг будили загальну неприхильність. Можливо, що люди там такі й загалом, все таки мені здавалося, що трактують мене як буржуя — клясового ворога і з боку національного, як ворога. Найчастіше ж на мої запити зустрічні відповідали «не панімаю», або «не знаю». Не знав кондуктор в трамваї, де висісти, не знали прохожі, де вулиця, не потрапив двірник сказати, який це номер дому, до речі важна інформація, бо числа в Києві старі, ржаві й нечиткі, вночі не світлені, так що чужинцеві, чи необізнанному знайти число і вдень дуже тяжко. Усе, як і люди законспіроване, глухе й мовчазне. Ні з ким не вдавалося нав'язати розмови, коли його зачіпав на вулиці. Кожен намагався якнайшвидше від'язатись від чужинця. Як потім я довідалась, за чужинцем ходив «сторож», тільки ж не знаю, чи за кожним, і дбайливо стежив, з ким він по дорозі розмовляє. Можливо отже, що ці люди боялися мене. Вкінці стала боятись їх і я. Що довше я жила в тому місті, то воно ставало мені чуже й страшне. Все ж в цьому місті треба було упорядкувати свої справи.

Першою з тих справ була: навчитися ходити по чужому місті. На цілому світі це рсбиться за допомогою пляну міста. Тож і я вирішила купити його. І почалось: входила до всіх можливих книгарень, складів канцприладдя і ніде жодного пляну не було. «Нету» — одинокє слово, як відповідь. В Наркоматі я просила всіх хоч накинути мені орієнтаційний шкіц міста. Ніхто не орієнтувався і не вмів. Вкінці один росіянин вирішив нарисувати мені необхідне: дорогу з шкільного гуртожитку на Хрепцатик і відтіля в Наркомат на Рейтарську...

Тож я ходила по місті як сліпа й дурна. Не могла теж зорієнтуватись в трамваях і вкінці знала, як мужик, тільки ті номери, що їдуть до школи. «На Мельника» і в Наркомат. Прийшлося одже з містом знайомитись найпримітивнішим способом, певно як нашому сваткові з Нью-Йорком, чи яким Буєнос, пізнаючи вулицю за вулицею та блудячи чє сто. До того ж скляні вікна в трамваях були замералі, і крізь них нічого не було видно. А дні були в ранку до вечора темні, спочатку

мрячні, потім стяті страшним морозом. В тих умовах не багато побачила я в Києві. Ще гірше повелось мені з провідниками. В будні не було мови, щоб хтонебудь провів по місту. Всі працювали. Та зближалася неділя, чи вихідний.

В Наркоматі був у фінвідділі якийсь один Енко, що при низькій чорнявій постаті і вже типово слав'янському вигляді мав і сорочку з вишивкою (машинова була дозволена, ручна, як потім виявилось, була проявом націоналізму) на що галичанин не раз давав себе зловити. Та й говорив він не тільки до мене по-українськи. Ото ж я попросила, щоб, користаючи з вихідного, провів мене завтра по Києву, та він відмовився, мовляв, йому ніколи, бо не зважаючи на вихідний, має роботу. Почування образи у мене помішалось з невизражним передчуванням обставин життя, серед яких доводилось жити тим людям, та небезпек, якими воно для них було найкене. Чи ж можна подумати, що в західній Європі знайшовся б молодий чоловік, що відмовивби чужинці годинку-дві провести її по місті? Що ж могло такий з роду гостинний і ввічливий нарід, як українці, зробити такими дикунами?

Так «наладнавши» спосіб ходження по місті, я наладнавала решту моїх справ з успіхом — знову — посереднім. Отже Наркомат. Чого мені треба було там? В основному двох речей: з плянфінвідділом устійнити «профіль» школи, при чому вони мене до цього зовсім не потребували, та осягнути затвердження бюджету, що теж відбувалось без мене. В відділі Кадрів: піти з інспектором К. до книгарні та дістати програми дисциплін, що їх малося читати в школі... До поладнання за один день?

Трудові будні інших і мої справи

Наркомат своїм виглядом і способом урядування ставав для мене дуже маркантним переживанням, майже символом бюрократії й ладу, що з ним приходилось миритись.

До відділу кадрів треба було йти доволі довгим коридором. На ньому, як і всюди, зрештою вражав бруд, підлоги не чищені, всюди чорно й невідрадно. Завідуючий, у якого я була раз, мав якусь кращу кімнату, навіть з килимом. Але кімната, де мені доводилось день удень мало не півдня пересиджувати, містила в малому просторі можливо найбільше: декілька бюрок, тісно з сунутих спинами, декілька шаф з паперами, два вікна, що виходили на безнадійний мур напроти й порожнє наркоматське подвір'я. Сиділо там декілька людей, щось байдуже й сонно порпаючи в малих не білих паперах. За білий канцелярський папір загалом було тяжко. Писали на різнокольорових, найчастіше бурих листках, що можливості найменших. Вони не знайомились зі мною й нецікавились моїми справами, тож з двома тільки я зналася: оцим К. і його чи момічницею, чи секретаркою «Надеждою Михайловою». Обое вели сонне й мале життя, здавалося, позбавлене всілякого змісту й зацікавлення.

Мої справи починались так, що згідно з умовою я приходила на означену годину і не заставала ще К-а. Тоді я сідала поблизу вікна й дивилася, нудьгуючи, на безнадійні картини, що їх показувало брудне вікно. Часом я відвертала очі й дивилася не менше невідрадну картину в бюрі. Очевидно Надежна Михайловна, як жінка, притягала мою найбільшу увагу. Вона була худа, блондинка, з коротко підстриженим, закучерявленим волоссям, середнього зросту. Бліде обличчя всміхалось часом чимось подібним до посмішки, на губах залишки фарби, нігті, як у всіх, брудні, наляковані червоно. Якийсь виповзлий светерок, дуже дбайливо вицируваний в різних місцях по можливості відповідними нитками, як і гранатова спідничка, що неймовірно світилася, витерта за довгі роки на стільцях бюр, зраджували цілу тяжку до розв'язання проблему одягу в СРСР. Виходжені півчеревики, що давно забули свою молодість, доповнювали одяг цієї дівчини. З ранку до вечора вона сиділа мовчки, як і інші зрештою зігнув-

ши спину над своїми «бумагами». До цієї дівчини я мала повну співчуття симпатію. За цілий день нудної праці вона не могла собі купити нового одягу.

В отих старих, почорнілих мурах, в оцій високій установі було таких Надежд багато. Всі вони, товсті чи худі, гнули спину над паперами й мали перкалеві сукенки, (дарма що були великі морози), висірілі светерки й витерті спіднички... Декілька тільки в оточенні Наркома мало сатинові хвартухи. Коли взяли великі морози і в бюрах стало дуже зимно, сиділи вони в пальтах, висірілих мішанках бавовнянки з вовною, або й самих бавовняних. Кому було зимно в ноги, вбирив ще калози...

На коридорах панував сморід з клозетів, що були в жахливому не порядку. З своїми хворобами й щоденним життям, сиділи ті жінки більшу частину дня похилені над паперами. Нагадувались новелі російських письменників, що в отих «Надежд Михайловних» вишукували проблеми, романи й видобували з-під поторганих светерків клапті їхнього життя...

Все таки боляче було дивитись так на Надежду Михайловну, важкі й нудні були години чекання, а холод разом з брудом і смородом творили одну вагу оцих сірих буднів серед праці, — якій інколи немає й глузду, вже не кажучи про якісь ідеали. Ідеалом був тут хліб. Якже ж він виглядав у тих Надежд?

До години одинадцятої я найчастіше не могла діждатися ще мого референта. О тій приблизно порі більшість службовців виходила до буфету на третьому поверсі, щоб поспіяти. Вони виходили до праці без снідання. Відповідь «вдома ніколи». З рівною правдою можна було додати «і нічого». В буфеті був свій лад: купували бльочки, сідали при маленькому покритому брудним полотенцем столику, клали перед себе бльочок і ждали. Ждати можна було доволі довго — тим ніхто не хвилювався. Все таки в кінці підходила сфіціантка, брала бльочок і за деякий час приносила склянку молока й кусок хліба, якийсь «суп» з куском хліба, чи якийсь кусок м'яса. Над усім панував запах «сельодки», випари з кухні й почування тісноти й нестачі...

Скінчивши працю десь пізно пополудні (було вже сутінно), вони йшли знову в ідальну і їли, правда на не дорогі гроші «суп» і якесь м'ясо, найчастіше «отбивная». Їла я раз чи два там, зробивши велитенський перескок з Континенталю сюди. Але кусок оцього засушеного, пісного м'яса без кри-

хітки товщу і дві чорних, сухих та пісних картоплі не хотіли мені пройти крізь горло. Після такого обіду ставало на душі отак же холодно, тяжко й мляво як мабуть і у них.

Хто мав кого не працюючого в дома, а таких було мало, та жив близько і не мусів бігти на «другу ставку» в іншу установу, може й і в у дома. Та навряд, коли ж і Замнаркомові не варили. З людей, що я пізнала, ніхто не їв домашньої їжі. Якщо в вихідний жінка мала силу зготовити щось, тоді й справді було для всіх свято...

За порадою Г. — про неї скажу ще далі — я пішла раз їсти до Клубу письменників. Там обід вже коштував майже втричі більше, ніж у Наркоматі, але був кращій: юшка, січеники з ячмінною кашою, чай і якийсь коржик до нього. Та обідала я там тільки раз, бо й зайшла там в один із останніх днів мого перебування в Києві і було там щось чуже й тяжке, від чого хотілось втікати якнайдалше. Може то була невичливість Р., а може радше неймовірний і підозрілий, щодо виробу, виробу й його мети націоналізм С. — факт, що я туди більше не пішла. Врешті я захворіла і вкінці хвороба примусила мене їсти раз в гуртожитку, де харч був зовсім добрий.

Так отже їла я в різних місцях, помічаючи якісь їжі, спосіб її подавання й людей. Раз була зовсім без обіду, бо не дістала у відомих мені льокалях, (мабуть запізнилася), а ще раз їла у Г. власної роботи обід у вихідний. Ще гірше було з іншими родами їжі. Коли я перейшла жити в гуртожиток школи, снідання повинні були зникнути для мене, як і для інших громадян. Та про гуртожиток окремо.

Та вернемося до Наркомату і моїх справ. Отже вкінці приходив мій референт. Тепер починалося для мене — далі чекання. Поки ми не вийшли, він мав ще дещо до поладнання в уряді, то ж треба було почекати. І знову мур і Надєжна Михайловна... В міжчасі я старалась поладнати справу в плянфінвідділі, де знову чекала годинами, подивляючи швидко й дуже зручну гру на незаних мені досі рахівницях. Усі ці службовці грали на рахівницях як справжні жонглери. Я не могла зрозуміти, що вони роблять і як можна перегортати завжди тіж самі кульки. Це видалось мені подібним до перебирання чотків і відтіля війнуло на мене далеким сходом. Потім щойно вже в школі мене повчили, що робиться з рахівницями. В тому відділі, щойно після кількох таких візитів, подали мені до відома, що внас буде теж фельдшерський відділ, проти чого

я ходила протестувати до завідуючого Відділом Кадрів, та безуспішно. Чомусь нам, галичанам, так назва як і звання фельдшера були немілі. Вони були рівнозначні з нецтвом і курфшеркою і коли я їхала до Києва, мені наказували товариші, щоб я противилась фельдшерському відділові.

Це був очевидно, консерватизм і з часом так вони, як і наша молодь, звикли до фельдшерів, та вважали їх за корисних медробітників.

Там подали мені також копію бюджету, затвердженого нам на провадження школи.

Нарешті ми входили до книгарні, де мали дістати потрібні мені пляни. Це вже був поступ у моїх справах. І вкінці я виходила з цієї завороженої інституції на світ, та могла його хоч трохи розглянути.

Книгарні були всі приблизно в одній околиці: по вул. Леніна і на Хрещатику. Але ці програми мала тільки одна. До неї ми направили наші кроки. Розмова відбувалась українсько-російською мовою, бо мій товариш не говорив по-українськи, хоч мені потім сказали, що він українець. Тільки ж який — я не дізналася, бо як потім виявилось українцями звали себе всі громадяни України, отже впершу чергу жиди. Як інші і цей молодий чоловік не виявляв ніякого зацікавлення моєю особою. Він теж був якийсь отяжілий і сонний, і він теж відмовився провести мене по Києву...

А книгарня, до якої ми йшли, була замкнена і на ній виднілася картка: «Переучот». Змісту я не розуміла, здається в капіталістичному устрою вона називається інакше, але факт, що це слово подіяло на мого товариша ще більше заспокоїливо, і він вирішив, що «нічево не поделаеш», і що прийдемо завтра.

Другого і третього дня допобудна програма мого дня виглядала так само, третього «переучот» був скінчений, але не було керівника цієї ділянки, як заявила нам жінка в гранатовому хвартусі і хустці на голові з сильно лакованими нігтями.

Коли хтось не має багато часу, а хоче і той протратити, хай вибереться на такі роздобутки, як я. Зрозуміє, що мій настрої ставав з дня на день гірший, пригноблення росло, а почування безсилля й якоїсь неминучости, що тяжіла над усім, зачинали й мене робити подібною до тих людей, що жили наче під колесами тяжкого, повільного потягу. Здавалось: іде він, тяжко постогнуючи понад їхніми головами, а вони не

можуть більше розправити спину, як на це дозволяють колеса машини, що їде понад їхніми головами.

Так «поладнавши діла» ми, треба це визнати, без жалю прощалися, і я йшла, похнюпившись, вулицями Києва. Мій шлях вів мене на обід, а відтіля найчастіше в школу.

Доки жила у К-ченків, я ходила пішки, бо все це було розмірно недалеко, коли ж я випровадилася майже за місто, справи значно ускладнилися.

Києва розглянути мені так і не довелося. Причиною був мороз. За декілька днів, коли я все таки поладнала мої нещасні програми й вийшла на місто, був вже тридцятьступневий мороз, я сама, як теж і уся публіка, бігла швидко, закутавшись по очі, з заледенілими руками й ногами, дрижачи з холоду. Скля склепів були як замальовані вапном і нічого не було видно. Врешті склепи я розглянула, окрім конфекційних, роблячи в них покупки в один із останніх днів. Були там загалом великі крамниці з величезними виставовими вікнами й великим внутрішнім простором. В тзв. «бакаліях» було багато какао, консерви, якісь тістечка, вина, подекуди теж горюдина. Це так в основному. Ми вибрались раз з одною громадянкою, з якою я познайомилася принагідно, школяркою десятирічки Женею (мабуть не боялася мене) робити покупки. А саме хотілось мені купити чаю, щоб робити в гуртожитку снідання, чоловікові до дому гостинця: ікру. Тож ми ходили з магазину в магазин і діставали невідмінну відповідь: «чая нету», те саме про цукор. Про ікру ніхто й не хотів слухати, як теж про південні овочі, тобто мандаринки й цитрини, які були в Континенталю і які я хотіла привезти додому. Це було тим дивніше, що як раз був святочний час новорічних празників. На площах горіли ялинки, прикрашені кьоровими жарівлами. Щойно потім, живучи вже довгий час у Львові, я зрозуміла спосіб постачання місту харчів: завезли раз, було багато й усюди. Люди розкупили, вичерпано призначений за пляном «фонд» і деякий час того продукту вже не було. Треба було купувати тоді, коли був...

Подібне траплялось в галантерейних склепах де ми шукали «резинки» до рейтуз і кальози для чоловіка, в Універмагу, де ми шукали термоса. Остаточмо я купила кілька коробок консерв краба, яких потім у Львові було масами, одно «советское шампанское», яке призначила на гостину родини, якби я знею колись ще в житті стрінулася, а яких у Львові теж

потім було багато і з доручення та за радою колеги багато питок, яких потім у Львові теж було багато.

Новий був спосіб купування і по-моєму складний. Треба обійти склеп, обдумати все, що хочеш купити, поррахувати, купити на ту ціну бльочок в касі, а потім зним йти по товар. Справа ускладнювалася, коли треба було обчислити більше кусників і уламки кілограмів, та купувати товари при кількох станках. Для мене це все становило майже непоборні труднощі, коли ще додати, що обслуга надзвичайно неввічлива, а мова всюди російська. Для людини, непривичної до цієї мови, рахунки й числа мішалися, потім числення новою й непривичною валютою, дотого купування при великим напливі покупців — були дуже тяжкі.

В одній крамниці, де я заскочила купити чоловікові краватку, жид продавець обслуговував мене ввічливо, та-старався говорити по-польськи... Загалом, якщо українці в Києві хотіли зробити приємність, намагались на його українську мову відповідати по-польськи. Чи вже наша мова галицька мала такий чужинецький виговір, чи всіх галичан вони вважають за поляків?

Треба сказати, що в склепах, як і всюди, люди вміли додержувати порядку. Ніхто, не товпився, зате всі дуже терпеливо й мовчки стояли в черзі. Довгі роки нескінчених черг були для них доброю школою: народ стався тяжкий, мовчазний, та піддався й тут своїй долі. Найжалюгідніша була черга за хлібом котрогось сірого ранку в такий мороз, що пара негайно обмерзала кругом рота людині й тварині, а все було сиве від наморозів. На вулиці стояла ота нещасна черга нужденно одягнених людей, покритих білою намороззю, скорчених, втиснених в затінки мурів, щоб хоч трохи хоронитись перед вітром.

Горді мешканці СРСР однією чергою а саме — на часописи. Вони пишались одною чергою: мовляв культура в нас така висока, що кожен читає, й тому невістачає часописів. Але саме головне: паперу було обмаль, тому й наклад газет був обмежений. Чого ми ніколи досі не знали: газету позичав один мешканець дому від другого і одно число обслуговувало декілька родин.

От і все, що мені вдалося помітити з Київської вулиці. Коли я приїхала до Львова, багато людей цікавилось якраз цією ділянкою: буденним життям: як одягаються, що їдять і

що є в крамницях. Відомості, які я їм подала, ніяк їх не заспокоювали, і між собою говорили, що я говорю дуже мало й стримано, як усі, що там були. Люди сподівались надзвичайних ревеляцій. Була ж ця країна окутана серпанком непрозорої таємниці...

VI

Історія однієї книжки

Під час мого чекання, в Наркоматі я старалася поладнати ще справу моєї книжки. Ще, будучи в Києві, знайомив мене Григорій Степанович з потентатом таких справ-завідуючою ОХМАТДИтом доц. Со-ко. Від неї залежало дуже багато, якщо не все. В бюрі Охматдиту — малій сіро-брудній кімнаті, сиділи переважно жінки. Там теж я відбуду переговори з С-вою. З зовнішнього вигляду вона подібна вже радше на європейку, мала одноцілу вовняну суконку (мабуть синю) гарні черевики, попелицеве футро, та порядно уложене волосся. Відношення її до мене було більше як стримане, можна б радше сказати холодне, навіть з ознаками ворожості. Я дала їй свою книжку, яку вона між іншим вже й мала в видавництві, післану туди львівським Облздоров відділом, з питанням була очевидячки, добре обізнана і обіцяла мені — справу розглянути, та що книжка вимагатиме поправок. Врешті, треба мені переговорити з завідуючим Держмедвидавом проф. О-цьким.

Отже я пішла до Держмедвидаву. Треба було йти через подвір'я, якимись вузькими східцями на поверх. Здається, що в тому ж будинкові була теж друкарня і всі бюра видавництва, напевно великі, коли взяти до уваги, що видавництво дуже поважне, а радянська бюрократія теж не будь яка.

До професора пустили мене після деякого чекання. Доволі гарна кімната з бюроком і килимом. Сам робив доволі європейське враження. Говорив тільки по-російски. До речі: інші службовці говорили до мене майже всі по-українськи — імовірно мова дозволена для вживання до «западників». Між собою говорили переважно по-російськи. Друки й письма були в Наркоматі майже всі українські. Було враження, що в такому вигляді українська мова зійшла на історичну, як колись латина, мову вимерлого вже, але «заслуженого» народу. Тягарем на серці лягало продовження цієї думки: ще крок, і вона зникне і з цих бюрових фабрик, де знеї роблять консерви і перейде до музеїв та старих бібліотек, де будуть її розглядати туристи й учені, з окулярами на носі, та як від санкрити виводити від неї родослів інших мов.

Товариш професор висловився про книжку в суперлятивах. Видно, що маючи справу з видавництвом, вмів оцінити гарно видану річ. Захоплювався папером, ілюстраціями, навіть обсягом. Але ж: книжка радянському читачеві не може бути дана в руки. На мою заввагу, що евгеніку і науку про гігієну раси легко усунути, взявся злегка пояснювати, що вся книжка не радянська. Отже: правопис тепер невживаний. В тексті багато дечого, з чим наука радянська не погоджується, от хочби зачнім від початку: організм людський — це складна машина. Наближається до світогляду механістів, відкиненого комунізмом. А таких місць багато на кожному кроці. Ілюстрації: візьмім хочби таку «Вагітна жінка» Рафаеля. Вона чудова, навіть прекрасна. Я — мовляв, нею захоплювався вчора може з тричверти години, лежачи увечорі в ліжку. Просто архитвір. Але вона ніяк не підходить радянській людині. Кожен пізнає, що це не працююча жінка, а буржуйка. Ні, справді, вона не носить на собі ознак виробництва! Якаж прекрасна є працююча радянська жінка! Її треба тут містити.

З жалем і непорозумінням я нагадувала Надежду Михайловну і мільйони таких, як вона. Прекрасні?

Так отже: вчення в книжці капіталістично-буржуазне, а видання прекрасне, але не відповідає радянському читачеві.

Щодо другого я погодилася — воно надто люксове для цієї бідної жінки. Але щодо вчення, то я осмілилась заявити, що воно таке, як прийняте на цілому світі. На те професор сказав з легковаженням: який там світ? Західня Європа? Це ж мала частина континенту, просто в ніякому порівнанні з СРСР, що є шостою частиною світу.

Було щось пригноблююче в цих словах, а для мене зовсім нове. Ми звикли вважати світом Європу. Росія числилася тільки, як мала частина Європи. Азія була для нас чимось, що никнуло в мряці далечі й степу, замешканого кочовиками. Оце тепер я оглянулася позад себе: на стінній карті велитенський Союз-червоно розмальований — розкрив наче пащу з півночі від Карелії і з півдня від Криму, готовий проковтнути маленьку Європу, що прилипла боком до його могутніх грудей, наче малий півострів. Ні, так я ніколи не бачила світу, і він видався мені зовсім іншим, як досі. Я стала потойбік межі, оглянулася на давні жилища білої раси, стовпленої на малих клаптях землі. Оце я ввійшла в новий світ. Яка ж доля ждала давні землі? Оце ж бо рухається сонний і тяжкий простір

безкраю, творить нове життя собі і нову іншу культуру. Для нього давні здобутки білої раси є нічим. Вчора ж нищив їх з усією пасією революції, не визнаючи ніяких святощів. Що зробіть він завтра...

З професором ми «договорились» так, що книжка не надається. Одно було потішаюче: раз книжку я видала сама, і вона є моєю власністю, то можу її затримати держава не має до неї ніяких претенсій. І можу собі з нею зробити, що хочу.

Щоб покінчити тут зразу ж з книжкою оповім далі про її долю.

Виглядало так, що книжка лягла вдома як баласт—вижидаючи інших часів. Це вже в залежності від її власників, бо вона сама дримала, як непереpletені аркуші. Переpletену тисячку я поширювала поодиноці моїм знайомим, переважно даром, та пацієнткам за невелику ціну, яка не була ні в якому відношенні до коштів її появи. Вкінці і «увінчалися успіхом» мої переговори з Держмедвидавом щодо перевидання книжки. Так хотілось її дати в руки широким масам на Великій Україні! Мені післано для переговорів жида, написано 26 сторін критики, що виткнула мені дуже гостро уєї (потім виявилось що ще далеко було до «всїх») — ухили та помилки. Вкінці я переробила книжку, викинувши з неї все «буржуазне», і тоді вона знову лежала і лежала і була «в обробці». За три тижні перед вибухом війни мені написано, що віддали її до переріпки — Ізикзону. Там і до сьогодні лежить...

А на стовпи непереpletених аркушів сказав один знайомий: «якби ви, Софіє Миколаївно, мали стільки чистої бомаги, що оцеї зіпсованої, були б почти що мільонером». Але зіпсована «бомага» лежала дримаючи і сповнювала журбою мене, що її сподила. Так, мабуть, журиться мати, бачачи, як гарна й добра її донька старіється та заміж не беруть...

З Держмедвидаву я вийшла пригноблена: доля моєї книжки здалася мені припечатаною. Одної речі я не знала і довідалася щойно пізніше: в самому Наркоматі як і в видавництві сиділи майже переважно неукраїнці. Жидом був і оцей Ол-кий, не говорячи про Б. І-в та інших. Ба, дуже багато людей, з якими мене познайомлено в Наркоматі, в школі, були жидами, незалежно від прізвища, яке вони носили. Аж після відступу з Галичини більшовиків я довідалася, що жидівкою була й дружина оцього К-ка, де я жила, оця Ася

Мойсеївна (живучи в неї я не чула ніколи оцих її імен). С-кова ж була росіянкою, що ввійшла на гінекологічну клініку Медінституту, де панував тоді український напрям з проф. Крупським, та «розкрила» оцих націоналістів, їхній зв'язок з СВУ і тим довела до ліквідації цього націоналістичного гнізда. Певно, що до мене і моєї книжки вона не могла ставитись добре.

VII

З свічкою в руках

(Медична школа)

Спровадившись до гуртожитку, я зв'язалась тісніше з школою. Це ж було мое головне завдання вивчити школу і на ділі взялась за це вже другого дня, як тільки мене покинули товариші подорожі.

Ще в Наркоматі я познайомилась з Завкадрами середнього медшкільництва — жінкою К.. Оця зовсім гарна, молода, ясноволоса й рожевощока жінка, поставилась до мене явно ввічливо й тепло. Так дійсно ставились до західніх українців східні. Можна сміло сказати, що тільки це відрізняло їх від інших «українців» тобто жидів, росіян і інших громадян України. Бо вигляд, одяг і мовчазність мали всі однакову. Був то протягом двадцятьдвох років творений «радянський народ».

Вона викладала в школі історію. Того дня ми поїхали разом до школи. Сам будинок, що містився далеко на периферії по вул. Мельника 51, був дуже старий, рожево розмальований. Малі кімнатки для адміністрації, яка здивувала мене своїм розгалуженням. Там і завучі, три разом, там і кімната вчителів, три учбові секретарі і окремий загальний секретаріят. Бухгальтерія, де працювало троє чи четверо людей. Окремо кухня з її персоналом, що належала вже не до школи, а до Буфетотресту і окремо гуртожиток з його теж немалою адміністрацією. Гуртожиток містився на протилежній стороні вулиці і був видно гордощами школи й Наркомату: був то новий, збудований окремо для школи триповерховий будинок.

В школі я зразу ж познайомилась з директором — малим кучерявим Н-м, лікарем-окулістом. Як я потім (аж з часом у Львові) довідаєсь, був це знову ж жид. Він прийняв мене ввічливо, але знову з тим же стриманим холодом, який я помічала всюди, не розуміючи ще його причини. Його кімната мала двері, товсто вибиті приглушуючою подушкою, що

мене здивувало. На мій запит заявив, що директор має різні секретні справи з властями. Вогнетривала каса служить директорові до зберігання секретних документів. Аж дуже пізно я довідалася, що це були за справи, що ковались в директорських таємних секретних сховках. Та, на щастя в мене таких справ не було. Але ж я ніколи не була справжнім радянським директором і тому можливість звільнення та заглади увесь час висіла наді мною, як меч на нитці. Ще трохи був би внаслідок війни дозволила мені з честю довести справи до природного кінця.

З директором я бачилась двічі, та довідалася про обов'язки і працю, і про те, як їх виконувати. Далі передав мене він завучам. Про них мушу сказати дещо більше і з радістю, дещо тепліше та краще.

Була то старша жінка, біденько одягнена, ще гірше зачісана: волосся сплетене в якийсь клубочок, а пасма його помішані з сивим, звисали довкруги лиця. Ця жінка, що щиро пригорнула мене, та дуже добре й ввічливо поставилась до мене. Виявилось, що це асистентка анатомії, жінка, що студіювала в Швейцарії, була знайома з Русовою і іншими довоєнними і дореволюційними українцями патріотами. Її чоловік за царських часів переслідуваний, щойно від рад. влади дістав працю: навчання в гімназії. Та про цю владу і теперішню вона не хотіла говорити, радше живучи споминами. Була це отже одна з перших українок, справжня українка. І я відчула, що немає між нами ніякої чужості і цього пригнічено-підозрілого, як це було з іншими. Потім хотіла я її взяти з собою до Львова, як завуча, та не погодились в Наркоматі...

Другий завуч — високий, огрядний мужчина, одягнений в такий звичайний, бавовняний одяг, блузка, що запиналася під бородою (з паском) з військового сукна. Був Литвином і відношення між нами було таке миле, як це буває на еміграції між славянськими народами — напівжалісливе, недовговорено-рідне.

Обоє ці люди проваджували мене по школі, вчили й радили, як це завести у себе. Оці мої перші учителі залишали ясний і теплий спомин і підносили мене з дна зневіри, в яку кожний київський день втоптував мене щораз глибше.

Одного з таких днів я вибралась з завучом на лекції. Що К. викладає по-українськи, я мала змогу переконатися,

будучи в перший день нашого знайомства на її лекції. Пригадую як нині, що питала про газету «Іскру». Було це для мене знову таке нове й неждане, як там в Держмедвидаві. Учні знали й відповідали про стару й нову «Іскру» і знову я зрозуміла, що цей світ має іншу історію, далеку від тої, якої вчили нас. Про ці речі ми не мали ніякої уяви, для нас справа робітничих рухів, а потім боротьби за провід комуністичної партії була дальша, як найскладніші проблеми, ну, астрономії.

Але мені хотілось послухати, як відбувається вивчення медичних предметів.

Коли я обурювалася перед Гр. Ст-чом, що всюди російське, він сказав мені, що в школі по-українськи. І я була така впевнена, що інакше й бути не може. Це ж діти села, чи робітників міста і певно не інакше можна їх вчити, як по-українськи. Коли настав вечір, ми обоє пішли до клясів на лекції. Пішли ми з свічкою в руці. Забрало світла. Коли я запитала, чому так, сказали мені: мабуть якась «аварія» в електриці. Ця аварія тривала увесь вечір. І дивно: кияни не хотіли мені пояснити, чому нагло в деяких дільницях немає світла. Одного вечора я йшла в театр імені Франка. Нагло на Хрещатику й суміжних вулицях запанувала нічна темінь. Ще, поки це сталось, я зустріла Женю з її товаришкою й вони відправили мене в театр. А то тяжко було б потрапити туди зовсім потемну. На мій запит, що це — Женя відповіла, що це мабуть повітряна тривога. Коли ж я зауважила що на площі Калініна ясно, й що трамваї їдуть вповні освітлені, вона сказала, що тривога є певно в районі Хрещатика. Коли згодом і у Львові вилучувано дільницями світло на довгі години, я думала не раз про Женю й тих інших, що чи боялись, чи соромились сказати мені правду. Невже їх вчили, що треба казати чужинцям на запит в тій справі? І чого, вкінці соромитися, що не вистачає всім світла?

Так от, ми мали свічки в руках і йшли сходами до клясів. З нашим приходом учні вставали чемно. Вони теж училися при свічках. Ми сіли на останню лавку і слухали, як питають і як читають лекції.

А питали й читали по-російськи...

Неврологію викладав високий чорнявий жид-лікар. Посиділи хвилину, а коли на серці в мене ставало важко, я підводилась і просила повести мене далі. Ми входили на вну-

трішні, ми входили на білогію — чи я знаю ще на що? Мій товариш просив мене несміло залишитись в одному класі, та прослухати до кінця методичку подавання, успішність її на відповідях учнів. Але в мене ріс на серці вантаж, і, держачи свічку в руці, я ходила по школі, шукаючи рідної мови.

Ніде не було її...

Мої кроки ставали щораз повільніші, голова хилилася щораз нижче...

Свічка догасала, як ми потрапили на патологію. Молодий чоловік в окулярах, у сірому одязі подавав лекцію по-українськи. Молодь відповідала безпомилково цією ж мовою, так м'яко й співно, як це вміють тільки Придніпрянці. Я сиділа на останній лавці і, підперши рукою голову, закрила нею лице. Свічка моя догоріла, а в мене нестримними двома струмками котились сльози з очей. Я плакала з болю, жалощів і любови. Я плакала, віднайшовши екінці в темному куточку найдорожче, що має людина: рідну мову...

Одного з наступних днів я познайомилася з цією молодю людиною. Сильно потискаючи йому руку, я сказала:

О! Я знаю Вас. Ви ж читаете по-українськи. Ви навіть не знаєте, скільки Ви дали мені і що я переживала на Вашій лекції.

Засяяло обличчя оцього сіренького хлопця і, напіввинувато й непорадно всміхаючись, сказав:

— У нас вільно викладати, як хто хоче. Хочеш говори по-російськи, хочеш, можеш по-українськи.

— Тому й хочуть усі по-російськи! — відказала я, не в'язучись. Та він на те вже не знайшов відповіді...

Того вечора, тяжкого й незабутнього вечора, я пішла в гості до письменників.

VIII

Зустріч з письменниками

Коли я вибиралась до Києва, мені переказували: а не забудьте відвідати Т. й поклонитися йому від нас, Галичан. І бідний Михайло Струтинський, якого через два місяці забрало НКВД, відкіля він вже не вийшов, наказував: Зайдіть до автора «Соняшних Кларнетів» і «Вітру з України» і привітайте його від мене. І ще хтось казав: Перекажіть П. Г-ві, що майже останні слова Гординського були про нього.

Тож живучи ще у К-ченків, я вишукала номер телефону П. Г. Т-ни і подзвонила.

— Гальо, чи поет Т.?

— Да, хто гаваріт? — через хвилику надуми почула доволі хрипкий голос.

— Тут, авторка «Ціни Життя» — заклопотано відповіла я.

— Не панімаю, хто ето!

— Дозвольте, я поясню вам. Тут одна незначна письменниця, що познайомилась з вами у Львові на загальних зборах письменників і дала вам свою книжечку Ц. Ж.. Зараз я в Києві і хотіла б вас відвідати. Автім у мене декілька привітів для вас...

Через хвилину відповідь:

— Добре, так зайдіть будь ласка завтра ввечері. А яке ваше прізвище?

З заплаканими очима й стисненим серцем я йшла до П. Г., корифея української сучасної (минулої?) поезії. Доїхавши до пл. Калініна, я мала пересісти на тролейбус, що віз на вул. Леніна 88, де був будинок Літробів. Так мені порадили, мовляв, трамвай туди не доїде.

На площі Калініна я стояла самотна й сумна чекаючи тролейбуса. Був уже тридцятьступневий мороз і віяв різкий північний вітер. А я чекала, чекала, тролейбуси, навантажені вщерть, не зупинялися. Вони бігли швиденько на своїй кри-

вій ніжці наче завішені вагонетки над проваллям й темінню чужих, ворожих вулиць. За деякий час я вирішила, що треба йти пішки. Не знаючи міста, ні трамваїв, я не знала, де вул. Леніна, і здавалося, що воно недалеко. І я йшла і йшла і йшла безмежно довгою й півтемною вулицею. Вітер різав мені лице, а гризота в серці робила мене найнужденнішою, найбільшою. Чого я забрела сюди, чого ж я тут шукаю? І до кого та пощо я йду, так як колись йшли паломники до Лаври, шукаючи собі там утіхи?

— Кто гаваріт — прочувалось постійно.

За чим іду? Темні вулиці, льодова ніч і бідне галицьке серце, загублене на київській Голгофі...

Не раз хотілось завернути. Але куди, і пощо йти? Хіба не все одно?

І коли вже зледеніли руки й ноги, та серце стиснулося в болячому корчі — хотілось сісти десь під муром, притулити голову до каменя і плакати, плакати, плакати — аж до смерти.

* * *

Будинок Літробів ще не був вповні закінчений, як зрештою більшість новіших будівель. Розкопаний брук, просто якісь рови й насипи. Доводилось все таки перебрести, щоб вкінці відштовхнути важку браму й ввійти в-новий світ.

В брамі тепло ogrітого будинку стояв швейцар і з ввічливістю питав, до кого, поінформував, та — на диво — почав розмову. Відкіля і хто? А він впізнав з мови й одягу, що з Західної. А це гарно, що йду відвідати П. Г-ча. А письменники в нас у пошані, це ж кращі сини народу й заслужені радянські патріоти, а...

Я пішла на поверх та подзвонила. Відкрила старша пані та просила чекати, син ще не вернувся. Тож я сіла в кутку невеличкої кімнати, скромно заставленої ніжними фотеликами й столиком, та стала розглядати журнали. Була це ждальня, як у нас у лікаря напр.. Щойно потім я зрозуміла, що депутат Верховної Ради, член різних, прерізних високих інституцій, знаний патріот і поет мав багато-багато справ, ще і немало всіляких людей налазило до його й надавали хвилинки відпочити а то й попрацювати. Сидячи так, я знову мала не один віддих: втікати!

Та не втекла. П. Г. скоро прийшов. Привітались, як двоє зовсім чужих і незнайомих. Коли ж скинув пальто, появився мені в шовковій кремовій гімнастборці з вишиваним пасочком і виложеним ковніром, і це було таке тепле й миле на нім. А потім пасмо сивого волосся через середину чорного волосся нарадувало, що ця людина дещо пройшла й зазнала, поки стала показовим поетом, патріотом і депутатом.

Негайно ми пішли до другої кімнати, де в куті стояла прибранна ялинка, а стіл був заставлений всілякими харчами й напоями. Доволі мила його жіночка була третьою особою при столі. Нині не пригадую вже що давали їсти, але знаю, що після усіх моїх досвідів з харчами кидався тут ввічі гарний харч, накриття й дім дуже вигідний, просто багатий. Журився П. Г. що я не п'ю, турбувався, що не такий з мене товариш, як треба. Страви змінялись стравами, а я розказувала про Галичину та скаржилась, що арештовують українців. Адже ж всі вони, коли провалилася Польща, привітали радо більшовиків, радіючи принаймні соборності, з відкритими раменами вітаючи давно жданих братів з за Збруча. Більше слухав поет, як говорив. Тяжкий і сумний настрої внесла я в його хату, з якої віяло теплом, добром та благонадійністю. Ще важче стало всім, коли я оповіла мої переживання в Києві та моє шукання рідної мови і щойно пережите в школі крізь здавлені сльози. В такому пригніченому настрої ми повечеряли, після чого П. Г. вручив мені том своїх поезій п. з. «Партія веде», запропонував зживатися з радянською дійсністю, і ми подзвонили до Р-го. Я хотіла і йому скласти привіт. Та він відмовився прийняти мене, мовляв «дуже занятий». Було неприємно Т., а незрозуміло мені. Як це так? Хтось з далеких країн, що були колись Піємонт, залетів як птах заморський в оці країни, хтось, що нашому таланові хоче зложити поклін. Хіба можливе, щоб таку людину не прийняли за браком часу? Призначив побачення на завтра, чи післязавтра в клубі письменників...

Так, в цьому домі нічого мені не сказали, нічого не пояснили, не влили в серце ніякого тепла. Притискаючи до грудей хоч книжку рідну я верталась поночі додому (жила ще у К-ченків). Було щось, що лягло між нас і них — я міркувала — і це щось таке велике, темне й важке, що вже вони чужі для нас, а уста їхні запечатані мовчанкою.

Вдома, коли я розкрила книжку, я знайшла знані й улюблені «Соняшні Кларнети» і «Вітер віє» і «Сніг сніжок»

і багато інших, на яких ми вчилися оцієї чудової поезії-музики. Але при дальшому розгортанні зникало все соняшне і приходили вірші: А чи чорний, а чи білий, а чи жовто-блакитний — просто бий! «Партія веде» — щаблі, що з поета зробили Депутата Верховної Ради. Оті щаблі, що їх вільно й треба читати радянському читачеві. Не було тільки щаблів, що ними повзла душа поета, кривавлячи, що ними волочено гідність творця, залишаючи криваві сліди з вирваних йому ціннощів.

Сміх буде,
Плач буде
Перламутовий...

Не слъози, а льодова крига лягала на серце. Чого ж я ходила туди? — запитувала я себе. Що за глупота відвідувати поетів, що їх не знаєш, славних людей, що їм не маєш нічого сказати, тільки, щоб подивляти блиск їхньої слави. Я нагадувала собі, як, будучи в Кракові, я відвідала Лепкого, який цілий вечір був теж напружено-штучний і нецікавий, а я робила собі гіркі закиди, що забрала дорогий робочий час працюючій людині. Адже ж, стоячи високо на п'єдесталі слави, такий чоловік просто не помічає своїх поклонників і дивиться на них як на мурашки, що лізуть в кожну щілину, де їх не треба. Тут же з місяця вирішила, що не буду ніколи потім робити цього.

Це рішення змінилося в дечому не далі як за годину після розгорнення книжки і гірких міркувань над нею. Прогомонів телефон. Виявилось що П. Г-вич забув на книжці написати присвяту. Холодним тоном я сказала: — пішліть Володю (це небіж якийсь, що жив в них та відвів мене до трамваю) я передам книжку і ви напишете.

— Ні, ні, ви мусите прийти самі, мусите таки завтра прийти самі ще раз до нас!

Я обіцяла, хоча б тому, щоб зрозуміти такі дивні й незрозумілі для мене вчинки.

Між тим я ходила далі за моїми справами, вивчала школу, робила нотатки й спостереження, щоб все таки якось повести справу. Чогось то я зайшла до Г-ц, в хаті було холодно. Вона так виправдувалась: Холодно, палівники не хочуть працювати, бо в них свята. Аж з цих слів я нагадала дату і зрозуміла, що є Різдво! Моя думка полетіла далеко-далеко до рідного міста і нагадада мій нарід, що сумно святкує таке

йому любиме свято, мою родину і — здивувалася. В цьому краї просто зникли свята. Нормальна праця як щодня, нормальний рух в склепах і на вулиці.

— А що ж вони святкують? Хіба тут люди святкують ще церковні свята? — я перепитала живо.

— Простолюддя, що не позбулося забобонів, мабуть ще святкує — сказала з погордою.

Значить вчора був Святвечір, і я навіть не знала цього! І гарний настрій я зробила вчора господарам! Думки обсіли мене роєм. Я просто соромилась за себе, за свою неопанованість. Разом з тим від серця відлягло, і мені стало так наче б я за ніч переболіла відступство Т-и і мала відійти й його нині гарним, коханим, чутливим поетом нашої молодости. Я вирішила сьогодні не бути плаксою й касандрою тільки милою гостею. Це я обіцяла собі.

Мабуть таке ж обіцяли собі в П. Г-вича...

Идучи вулицями, я заглядала до сутеренів та пильно стежила за простолюддям. Проте я могла тільки догадуватись, що за щільно закритими вікнами, за тісно закритими дверми сходяться при святочних столах робітники й дрібні міщани, нагадуючи давні часи тихцем, щоб часом хто не зрадив...

Ввечері я була знову у Т.. Знову вітав мене швейцар, «вивчаючи» добре мое обличчя. Вже ж він не даремно стояв у брамі. Знав той, кому треба, хто ходить до «кращих синів батьківщини». А зв'язок з Галичанами небезпечна й нехороша справа. Міг собі мабуть дозволити на нього тільки депутат, нагороджений орденом Леніна. Вжившись в радянське життя і зрозумівши його, я не раз потім питала себе: чи можливе, що він дістав наказ запросити мене ще раз і розвідати, що думаю й говорю? Чи можливе, щоб Т., саме він Т-а пішов потім і оповів, слово за словом, що говорила я? Ні! мені не хотілося вірити, і я до кінця не вірила, що ця все таки ніжна й гарна людина могла це зробити.

Але того вечора я не знала ще про ці справи і прийшла в гостину так, як це робиться у нас: усміхнена, ввічлива й мила. На диво, я застала моїх господарів в такому ж настрої, як у мене: мило усміхнені, оживлені, раді. На столику в ждальні лежала розгорнена «Ціна Життя». Помітно було, що з нею нашвидку знайомились господарі, а в першу чергу дружина поета. Вона теж в основному забирала голос,

говорячи про книжку, як видно, сповнювала при чоловікові функцію ще одного секретаря, визволяючи його там, де сам не мав часу. Був там і другий секретар, вірменин М. Цей меткий, як пристало на вірменина, чорнявий чоловік працював з поетом — говорив по-російськи. І знову мене дивувало, як міг поет-українець мати чужого секретаря. Мабуть подбала про це «вища сила». Багато справ давало поетові ведення кореспонденції. Як до депутата і знаної людини писали до нього люди звідусіль, і писало їх багато. Все це треба було читати й полагоджувати, як певно безліч інших справ. Хвалив же його П. Г-вич, що роздобуде він все і поладнає все швидко й добре.

Був там теж старший громадянин, по-європейськи одягнений, що виглядав на інтелігентну й гарну людину, справжнього довоєнного інтелігента, родич одної з давніх письменниць. Його гарна, чиста мова й вигляд та ввічливість збільшувала теплу атмосферу дому. Хотілося вірити, що я на Україні, в домі якихось Лисенків, Грушевських, чи інших нам знайомих підприємців, які для нас були увяленням України. На хвилю забувалася гнітуча раданська дійсність.

Після вечері ми сиділи в кабінеті поета, де стіни були заставлені полицями з книжками. З них поет вихвалював вірменські, показуючи мені декілька з них, дійсно гарно виданих, писаних одним дивним рівеньким, кругленьким письмом, як нанизане намисто. Секретар пояснив, що П. Г-вич є великим приятелем вірменського народу, їздить завжди до нього й говорить гарно його мовою, що видалось мені дещо дивним. Хотілося спитати: а свого народу хіба в вас мало для приязні? Хіба він, найбідніший, не потребує її від вас?

Беручи твори Леніна (очевидно один том з великого їх ряду) П. Г-вич сказав:

— Отщо вам треба С. М вна читати! Це чудові речі, це сама мудрість. Щойно вони мене зробили людиною.

Я взяла книжку до рук, тримала її та не розгортала. Я дивилася на великі й тяжкі полиці й думала, що шлях від людини до людини далекий і важкий і не кожному однаковий. Отут він веде через томи ленінізму. Але що веде народ до щастя й свободи? І не здавалось, наче б мій великий народ повів до них арсенал офіційної догматики.

Вечір пройшов добре, і я попросила теж вибачення за мій вчорашній настрій, мовляв ми, галичани, вже такі. Треба

сказати, що я мала враження таке, якби була в домі високопоставленої особи десь на чужині, може дипломата в Парижі чи Берліні, до якого не маєш жодного чуттєвого відношення. Мило діє ввічливість господарів, тепло й достаток хати, гарна бібліотека, елегантне мешкання. Добре сидіти в ньому, не треба тільки думати, що за вікном є мільйони, що пройшли й проходять трагедії, мерли з голоду, страждали за себе й свою історію, за свою мову й чорнозем. І, якби так не насувалось настирливе питання: якого ж то напою завдали поетові, що від нього забув усе це? Така чутлива людина, що її душа була самою музикою, що її талан був найніжнішим інструментом музичним — яким же чудом заворожили її в дипломата чужого парламенту, здавили музику її душі, та навчили її писати — дрантя в стилі перших спроб пера молодих хлопчиків:

Пождіть пождіть, товариші,
ще будем їсти й пити
Коли б ви нам допомогли
капіталістів бити.

Дивувало, що не має поет машинки до писання, людина, що стільки та різного мусить писати. Щождо чорнила й пера справи теж не добре стояли: чорнило було тільки разуче фіялкове та й пера не хитрі. Як мені вичерпалось чорнило в пелікані, я ходила від магазину до магазину й шукала чорнила до вічного пера, та цього взагалі не було. Тільки ж у Т. я дістала чорне чорнило до ручки, здається, імпортоване з-за кордону, для «кращих синів Союзу».

Поворот з цих відвідин був одним з кращих моментів мого перебування в Києві. Йшла я з гостем моїх господарів. Він взяв мене під руку, бо було темно й слизько, і ми згадували давніх письменників України. Він вислухав про мої перипетії з «Гігієною Жінки», та доволі песимістично ставився до моїх надій на перевидання. Оповідав, що його розвідки роками лежать у різних цензорів, критиків та спеців від «обработки» і за два роки нічого не з'явилося друком, що не служить партії і її політичній меті. Не говорив він того, що тиснулось з душі на уста, та на прощання сказав: — Підіть до Софійського Собору, там труна Ярослава Мудрого. На ній букви: ІХтіс, що значить по-грецьки «Христос побідить».

Идучи далі вже сама я роздумувала: мабуть це не так

віра в воскресення релігії, як в воскресення народу диктувала йому слова прощання. І щось шептало мені: під грубою маскою народ живе, чує, вірить і чекає...

Наступного дня, вже перебравшись до гуртожитка, я пішла згідно з пляном, наміченим Р-ким, до клубу письменників, що містився в паладику по вул. Ворошилова. Тут чулося українську мову частіше, як деінде, все таки переважала державна. Мене ввели до салі засідань, де довкруги великого стола, накритого сукном, сиділи знані й стандартні письменники: Сосюра, Рибак, Бажан та інші, ну і Рильський. У нього обличчя було похмуре, вигляд неввічливий і на декілька слів мого поклону авторові Пана Тадея, Сонетів та прекрасної класичної поезії, відповів навіть не пояснивши кількома загальними словами, звичайної чемности.

Що ж до інших: було вражіння, що вони чекають від мене якогось офіційного привіту, та промови. Але мені їм нічого не було сказати. Раз тому, що перед їхньою стандартною славою й державою признаним таланом я, скромна, їм невідома письменниця, та ще й на лихо лікар, виглядала як хтось, що помилково попав в оцей синедріон. Далі ще й тому, що переживання в Києві навчили мене вже розуміти, що тим людям не говоритья те, що на серці, а щось раніш заплановане й прочитане та дозволене до виголошення. Мене ж до них не посилала майже ще зовсім незорганізована письменницька спілка Галичини, тільки я сама, лікар, забрела туди.

Так отже я не почувала себе там добре і, швидко вставши, пішла до їдальні на обід. Тут додержував мені товариства один з поетів С., оповідаючи про свої переживання, переслідування за українство та вихвалюючи свій націоналістичний патріотизм. Зрівнявши його розмови з мовчанкою усіх інших, я мала підставу мати до нього якнайменше довір'я, і я слухала тільки, роздумуючи, яку мету має ця людина і чи думає він зловити мене на такі дешеві штучки. Тож якнайшвидше покінчивши їсти, за що ще й, на лихо, мені не казали платити, я пішла — з почуванням полегшії, вирішивши, що нічого спільного в мене з ними не має. Це відношення зберігалось у мене й далі, увесь час більшовицької влади у нас, коли я пірвала всі зв'язки з літературою, бо пізнала що за неї треба було заплатити душею, або життям.

Як тільки я прийшла з клубу письменників до школи, підійшов до мене один викладач, та запитав, як мені подобалось в клубі. Я здивувалась, відкіля через годину вже знали в школі, що я була в клубі. Та він запевнив мене, що всі знають кожен мій крок, і що я була у Т., і де кожного дня я ходила. При тому сказав, що він поет, та не пише, чи не друкують йому нічого. Він колишній галичанин, і, коли зліквідували спілку західньоукраїнських письменників, одних заслали, другі «зникли», а інші замовкли. До тих замовклих належав і він. Рад би прочитати мені свої вірші. Ми умовились на один вечір у мене в хаті.

На клініках

Зараз, другого дня після від'їзду товаришів, я поїхала ще з К-ченковою в Клініку Гінекологічну Медінституту, де володів в славі й блиску лавреат ордена Сталіна проф. Дур'є. Про нього оповідала мені з запалом К-ченкова, який то надзвичайний вчений, що то за оператор, який патріот. Просто передова людина Союзу, близький друг Сталіна.

Зрозуміло, що мені хотілося пізнати таку славу, приглянутись як виглядає славний вчений в СРСР.

Клініка містилась на бульварі Шевченка і робила враження малого будиночку. Була вона одноповерховим старим будинком. Ліжок мабуть сто.

В канцелярії, обладнаній оксамитними меблями в покрівцях, якимись старими тяжкими різьбленими масивами з різаним склом, я застала молоду ще й струнку людину з трохи нерівним носом, яка поставилася до мене дуже ввічливо та з живим інтересом. Цілий час він хотів знати «як же ви жили при буржуазном строе». Мені здавалось, що він подивляв нашу відвагу жити в такому страшному устрої, та чудо, що нас буржуї не з'їли, або не замучили. Здавалось, наче б я втекла з країни канібалів. Оглянувши клініку, де оражала чистота, але й тіснота, та не знайшовши в ній нічого надзвичайного, я пішла на операцію, що її робив професор. Був це Вертгайм (чи як вони казали Вертґейм). Треба визнати, що професор робив її дуже зручно й швидко і я вилетіла з враження, що він прекрасний оператор — як і насправді було. Мав свої модифікації, потягнення ножа довгі й певні, приладдя в нього було гарне, для відділення піхви послуговувався електричним ножом, чого я не бачила на львівській клініці. При операції пояснювала мені якась молода синьоока лікарка гарною українською мовою, бо всі, зрештою, говорили по-російськи, а професор просто не знав української, будучи довго на кафедрі в Свердловську в Сибірі.

Між тим я запитала в лікарки, як же це, що вона так

гарно говорить по-укр. Та, примружуючи в півусміху очі, сказала, що тут була «українська клініка» і кожен мусів вміти по-укр. Її зліквідовано, а професора Круцького переведено до Воронежа. Це застановляло. Значить і в клініці, і в хворобі, і в обличчі смерті й страждань відбулось тут те, що змінило обличчя Києва і цілої України. Майже за два роки я довідалась про це докладніше, коли вже червона армія була за Дніпром, а НКВД з нею...

Потім виявилось, що ціла обсада клініки, включно з професором, за винятком С-нкової — були жиди.

На клініці вражала дбайлива опіка над хворими й добрі харчі. На друге снідання вони діставали булку з ікрою (мене поінформували, що йде про довіз вітамінів) та мандринки, усього в достатній кількості. Дуже добре відживлення хворих помічалось теж в інших клініках, куди я заходила.

Одного дня зовсім вранці та ще й не снідавши, як звичайно в гуртожитку, я пішла з цією старшою жінкою, про яку вже розказувала, до іншої клініки: був це породільний відділ Дитячої клініки. Цього ранку був найстрашніший мороз, який я колинебудь пережила. Ми їхали трамваями, пересідаючи, чекали на них і мерзли так страшно, що здавалось не доїдемо. Найгірше було потім іти від трамваю до клініки. Це було на якомусь полі, відкритому для вітрів, — напроти сад. Моя бідна товаришка йшла дуже поволеньки, просто крок в крок, а я, замерзаючи підбігала наперед, потім бігцем верталась до неї і знову бігла наперед та верталась до неї. При тому ми дещо й говорили в точках стикання. Цю виправу я відхорувала і від неї я й не видужала довший час.

Клініка Професора Мельника була повна світла й тепла. Новий будинок серед поля, осяяний сонцем, що з замерзлого неба вливалось в широкі вікна й пестило ніжну зелень домашньої рослинності, що прикрашувала поруччя сходів, покритих килимом. Здавалось, що входимо до приватної санаторійки, бо все теж не було надто велике. Професор огрядний, чорнявий, вже на правду слов'янин, і, на диво українець, прийняв мене ввічливо і не зважаючи на його стриманість в очах засвітився теплий вогник, що бувало завжди в українців, коли стрінули нашого брата. Дали нам поснідати (я призналась, що не снідала), після чого ми пішли огля-

нути клініку і тут же приглянутись, як учениці нашої школи відбувають практику. Там я помітила дбайливе ставлення до вишколу акушерок, дуже гарне до хворих. Там теж я приглянулася і записала собі схему знеболювання пологів. Пологи тихцем, під маскою з розвеселюючим газом зробили на мене зворушливе враження, і я вирішила, що це діло поведу у нас. Так воно теж і діялось: майже два роки я пристосовувала все, що могла дістати в аптеці клініки, щоб жінкам облегшити пологові страждання. Найкраще й найшляхетніше стремління лікаря, проти якого були всі поляки з професором і асистентами поголовно. Мовляв, це самодурство і непотрібна забава. Дехто ж пам'ятав і заповіт, що його бідні жінці дали в раю, та не хотів його порушувати. Крім того вважали все, що несли з собою більшовики, за зле й дурне.

На Клініці не так, як у Луріє, вся обсада складалася майже виключно з українців. Яким чудом вони там зберігались — невідомо. Там я знайомилася з автором книжки про знеболювання чорноморським типом Бабадагли, що так і вхопив «Гігієну Ж-ки» з голодом людини, що любить книжки, та не має їх доволі, та таких що вносили б в одноманітну каззонцину державних видавництв подув повинні, ну і Європи.

На цій клініці я почувала себе гарно, хоча й тут ніхто не падав мені в обійми й не відкривав переді мною серця. Гірше повелось мені наступного дня в Клініці Охматдиту. Завідуючою цією великою установою була жінка, з якою я познайомилася ще у Львові так, як з Гуслец-Турова. З вигляду мила, хоча низька й повна, як більшість їхніх жінок, вона вже у Львові дуже прихильно поставилася до мене. Та в той час вона була хвора, і мене передали комусь з породільного відділу проф. Лозинського. Установа разом з своїми будинками становила великий об'єкт, де була дитяча клініка, з її підвідділами, молочна кухня, та всі шпитальні відділи, в тому числі і гінекологічний. Звертала на себе увагу велика і многочисельна амбулаторія жіноча з великою ждальнею та масою обслуговуючого персоналу.

Зате на відділі непощастило мені зовсім. Мене посадили в канцелярії та сказали ждати професора. Це тривало яких дві години, бо рівночасно відбувалася якась тяжка операція, при якій операторові не велось, мабуть жінка скривавилася, роблено трансфузію, була якась метушня й щось неприємне.

Мене чомусь не хотіли допустити на операційну залю, і я сиділа хвилюючись, бо часу в мене було вже обмаль, тай я сама вже почувала себе хворою.

Нарешті вийшов професор, старий, дуже непривітний, привітався з кимсь, що вліз не в пору і чорт зна якого біса і пхнув мене разом з тим самим асистентом, що забігав до мене, щоб оглянула клініку. Нашвидку перейшла, не затримуючись довше ні над чим, і холодно розпроцалася, покидаючи з пересердям клініку. Потім я була лиха на себе, так як тоді, коли виходила з клубу письменників, чого мені було лізти туди. Мені здавалось, що я настирливий турист, що лазить по музеях і бібліотеках, всюди тиче свій ніс та непотрібно затоптує підлогу. З часом я перестала злоститись на старого професора, подумавши, що його обличчя було подібне на Р-ського: та сама злість і невічливість до цілого світу. Мабуть обом, буржуазним залишкам, довелось випити гіркої та й пити її не один рік...

На руїнах св'ятинь-старі й нові моди

Час, призначений мені на перебування в Києві, добігав кінця. Минув вже умовлений 9-тий, а мої товариші не верталися. Поволі мене почав огортати неспокій. Все таки я вирішила піти без них оглянути хоч дещо в Києві і до театру. Тому, що мене, як уже говорила, ніхто не хотів провести я вибралась вихідного в Лавру. Хай хоч оком кину на віковічні святощі українського народу. Яюсь допиталась трамваю і вийшла з дивними почуваннями на святу колись землю. Тут при вході я купила квиток, що дозволяв мені прилучитись до екскурсії, так як ніякого друкованого проспекту не було. По тому місті монастирів і церков, мабуть не всюди доступному, треба було вміти ходити.

Швидко пробіг з нашою групою молодий жидок через преображенський собор з його чудовою візантійською поліхромею, що залишила в мене непогашену тугу і сильну постанову ще раз туди зайти й самотою побути та подумати в соборі. Та не довелось...

Потім заведено нас до невеликого, поземого будиночку, де був антирелігійний музей: карикатури ченців і попів, лозунги, матеріал, що доказував, що всі вони були ворогами народу, а релігія обманом і опіюмом народу. Всього не було багато, та наш екскурсовод затримався там чи не найдовше пояснюючи нам це все відповідним способом, та провадячи між нами антирелігійну пропаганду.

З полешенням покидали ми цю галерію карикатур, та пішли в печери. Сходити треба було по стрімкому узбіччі гори сходами вниз. Було два відділи, один нижче другого, переділені якимось дімком, що був колись церковцею. З неї сходилось далі вниз крутими коридорами, довбаними в землі, освітленими електричними жарівками. В жовтій глині були ніші, а в них, найчастіше за склом, мощі чи то голі, чи поприбрані в ризи, якщо це були які святі чи богоугодники. В інших печерах накидано безладно кісток. Найчастіше під

такою печерою виднівся напис, що пояснював, кого тут поховано. Відношення відвідувача могло бути різнобічне: кого вела туг цікавість, хто все таки пошепки й потайки складав молитви — головні старші бабусі. Я ж бачила мумії не в одному музеї і цей добре знайомий вигляд не робив на мене ніякого окремого враження. Дивувало, що радянська влада зберігала все це в такому порядку. Чи вважала собі вона, що насмішливі та часто для українця образливі пояснення отого шмаркатога екскурсовода «діб'ють вже побитого ворога», яким була релігія?

Все ж в масстатичній мовчанці стояла свята гора, сяючи в зимовому сонці безліччю присадкуватих візантійських бань. У підніжжя її вився Дніпро — на жаль покритий грубим шаром льоду та заметений снігами — а там тягнувся в безкрай український чорнозем, працівник якого віками плів з вірою й псклоном до своєї Святині. Вже здалеку, помітивши сяйво золотих церков, кидався навколішки і з сльозами в очах вітав сзого Бога, своє прекрасне місто і його святих. Хай вони й будуть тільки мрією його, його казкою про краєці щасливіші країни в божих садах. Хай будуть витвором його поезії й його творчого духа. Але ж він був його цінностями й його культурним надбанням.

Тож ясно, що він стрічав образливі пояснення та лайливі доклади екскурсовода кам'яним обличчям, без усміху й хочби мовчазної згоди. Обличчя учасників були такі ж холодні, безвиразні, як всюди, а їхні уста сковані такою мовчанкою, якою мовчали всі народи Союзу.

Екскурсія пробігла дуже швидко і покидаючи Лавру, я обіцяла собі вернутись сюди ще раз та самотою подумати над усім і насолодитись красою цього чудового місця. Мені так хотілось бути тут весною як зацвітуть сади що в них кунаються золотобанні церкви, мріючи казку давньої старовини, співаючи сонцю пісню яених історичних легенд.

Та не довелося і, мабуть, і не доведеться...

З Лаври я поїхала до Г-ц., що запросила мене до себе на обід.

Великий комплекс будинків, що мали ч. 5 пл. Калініна, нелегко було знайти. Такого безладдя, як в числах київських кам'яниць, я ще не бачила. Досить було балагану в Празі з старими й новими числами, але, щоб ви в білий день обійшли невеличку площу декілька разів, шукаючи п'я-

того числа, і не могли його ніяк знайти, і щоб біля 4 що повторювалось кілька разів була 18, а рідко хіба де траплялося. Нарешті виявилось, показалося, що ця нещасна п'ятка була в бічній вуличці, та знову було їх декілька брам одні твердо замкнені, інші забиті дошками, а ще другі відкриті та без сходової клітки з середини. Вишукати потім мешкання було ще важче, як дім, і нарешті в сліпому мурі я знайшла замасковані двері, де фантастичним способом приміщено якесь мешкання. На язаль, на запит, де таке число мешкання, відповідали незмінним — не знаю. Скрегочучи зубами, я вийшла на подвір'я і відтіля, розшукуючи сліпі мури, знайшла ще неготову сходову клітку і там власне було таке число мешкання.

Взагалі треба сказати, що це ослаблюване будівництво, виглядало власне так як його описував Зоценко. Нові доми, до яких я входила, були завжди непокінчені, хоча мали вже за собою десять і більшелітнє життя. В брамах були дошки, що хиталися, сходові клітки невикінчені, запланований шиб на вінду обов'язково забитий дошками. Клямки при дверях відірвані, двері неприлягаючі. На цю обставину я звернула увагу в гуртожитку школи, коли в мене питали, як мені подобається їхній гуртожиток. На який як вже вище зазначила, були горді. Я похвалила тільки ж зауважила, що ні двері, ні вікна не прилягають, двері не замикаються, так що між одною і другою частиною є широка щілина, ключ не пасує. Клозети незакінчені — без дошок, ручок до стягання і др. — було їм неприємно та, вони винувато виправдувались, що це робиться все масово, стандартні частини, що будівництво дуже розгорнене і немає стільки рук і стільки матеріалу, що потрібно... Потім, працюючи у Львові, я мала можливість збагнути цю справу аж надто добре, та ще й на своїй шкурі й нервах пірнувши в ніколи нескінчені ремонти, які робили державні підприємства, що ніколи не мали потрібних складових частин, що працювали на одну зміну робітниками, що кидали знаряддя, відробивши ставку. Коли ж вони працювали на дві зміни, на місце попередних приходили інші і брались до справ, яку робили інші. Коли робота не складна — йшло. Коли ж робота була складніша, справа псувалася.

У цієї лікарки, що працювала в Наркоматі, як високий службовець — потім я довідалась, що теж мала ступень «зам-

наркома» (таких було багато і мабуть кожен шеф своєї ділянки так називався) я пізнала життя середньої інтелігентської сім'ї. Ви входили до передпокою, з якого ліворуч була кімната цієї лікарки, а власне дві кімнати. Просто була кімната оцієї Жени школярки, що жила там з матір'ю, праворуч знову ж жила, якась самотня товста жінка. Коли всі відходили до праці, вона сама залишалась в цьому збірному мешканні. Кухня була одна, але й вона була мабуть зайва, бо всі ці люди харчувалися на місцях праці. Все таки було це місце, де кожна господиня мала свій примус, на якому варила вечерю чи щось інше. Так і моя товаришка зварилася курку, подаючи юшку з тістом та курку з картоплею. Обое з чоловіком були дуже вдоволені, що сьогодні обід в хаті, що можуть відпочити і хвалили, що «куріця замечательна». Говорили по — російськи, до мене по — українськи. Скромну й невеличку хату мали влаштовану подібними меблями, як К-ченки, мали радіо і патефон, що був їхніми гордощами. Для моєї приємності грали плити з українськими піснями, головню оперними аріями, як от діалог Одарки з Карасем, «Ой не ходи Грицю» та ін..

Жили вони так: вона працювала цілий день в Наркоматі, де як високий службовець мала необмежений час праці. Найчастіше приходила до дому пізнім вечором. Хазяїн був інженером, директором фабрики. Як всі нові громадяни СРСР, він вийшов з робітників, перейшов через Робфак та технікум і мав вже дорогу до «карієри» простелену. Заробляв 700 крб, вона 900. Коли взяти під увагу, що європейський мужеський одяг коштував сім тисяч крб., картоплі коштували залежно від місця і пори 2-3 крб — не було воно надто багато. Тож одягнені були мої хазяї, як всі інші. Її чорний берет та вимняле пальто і стоптані півчеревики не зраджували великого добробуту, або ще й так, що зраджували задоволення тим, що було. Вона була завжди вдоволена й усміхнена, а може надавали їй такого вигляду зуби, що з горішньої щелепи стриміли, не прикриті губами.

Пообідавши, на моє прохання ми пішли все таки трохи оглянути Київ, тобто до Софійського Собору та на Володимирову гірку, що було близько від них. Софійський Собор ми тільки відвідали мимоходом. Він був у ремонті, чи таки й загалом склепіння були штемцльовані стовпами, вражала височінь і притушені барви мальовил. З якимсь болючим почу-

ванням я розглянула мармурну домовину «кажеться» Ярослава Мудрого, як було написано біля неї. Це був знову музей. Нашвидку я оглянула фрески на стіні, що вела на хори. На хорах була виставка, що показувала здобутки радянської культури в числах і графах, та теж протиставлячи їх царським часам переводила антирелігійну пропаганду. Так хотілось би було, щоб оці вартісні для українського народу місця було залишено в спокою, хай вже для повільного вмирання під пилом років, що з гомоном котились понад ними, алеж в сонній тиші й святому мріянні легенди.

Мої товариші заховувались неприродно голосно й задиркувато, явно насміхаючись з усього, що мало познаки історії чи релігії. Коли ж ми вийшли з Собору, куди я теж вирішила вернутись колись сама, я запитала в них про їхню народність. Відповідь звучала: ми Українці. Коли ж ми зійшли на літературу й сучасних письменників, вони не знали їх навіть з прізвища. Нарешті я добре присіклась до них, мовляв: які ви українці, коли не знаєте своєї мови й літератури, а насміхаєтесь з власних історичних пам'яток? Вони тоді з'ясували, таку неясну досі ситуацію: вони Євреї! Цілий мій розмах до них і напруга «шовіністична» так наче б зразу ж відплили, і я дивувалась тільки одному: як тяжко відрізнити у них жида від українця. Обидва типи чорні, мають горбатий ніс, а радянський жид, вирваний з торгівлі й ремесла та ушляхетнений в усіляких Наркомах, заволодівши насправді над українцями, трохи все таки засимілювався. Адже там, ідучи за вказівками Партії, поголовним явищем були подружжя українсько-єврейські, з чого вже виходили «чистокровні» українці, що не знали ні своєї мови, ні історії, говорили по-російськи, звали себе українцями, бо жили на Україні і творили те, до чого прагнула радянська влада: один радянський народ, без національних і віроісповідних різниць. Хто хоче, може замість «радянський» підставити «русский» — буде теж правильно.

В театрі була я раз, діставши з Спілки Письменників квитки до ложі письменників та товариство секретарки. Театр Франка робив враження старої буди, було там холоднувато, товариство таке, як всюди, одяг як до праці й на вулицю: сірий й потворний натовп, що говорив по-російськи. Сидів й уважно слідкував за дуже доброю грою в дуже добрій українській мові. Було враження, наче б український

театр приїхав на гастролі до якогось далекого міста Союзу. В опері я не була, очікуючи все таки моїх товаришів. Так і не довелося.

Німі говорять

Одного з останніх післяполуднів я була в школі, де залишилось мені ще тільки вивчити ведення фінансового господарства школи. Тож я пішла в бухгалтерію. Там дістала зразки книг, які треба вести та розговорилась з одним з зайнятих там службовців. Тобто говорив він, а я в міру розмови мала тільки одне бажання: втікати. Втікати і відсіля, від того чоловіка і з того міста, чи країни. Треба сказати, що вже тоді я знала дещо про тенети НКВД, та його способи працювати донощиками. Знала я теж, що службовців в установах вони радо беруть до своєї служби, бо маючи контакт з різними людьми, вони можуть не одно почути. Я знала теж, що обов'язком громадянина є донести владі, коли почувється щось контрреволюційного, бо в протилежному випадку той, що говорив чи робив, якщо він провокатор, піде і донесе, що він вам сказав таке й таке, а ви погодилися з цим і т. под. А, оце серед мовчаного народу один чоловік розказує таке:

— Не вірте большевикам! Визволити! Ні, вони прийшли, щоб вас знищити. Хіба ми не знаємо, що тепер нічого не роблять тільки й возять з Західньої українців. Усі киявські тюрми завантажені вашими людьми. Вояками тюрми обставили, щоб не було чути криків катованих, та гомону стрільців. Катують і розстрілюють тут наших братів з Галичини, а ми сидимо безсило й мовчимо! Але вони, потраплять. О! Вони! Ви знаєте, у нас вони викликали штучно голод. Мільйони людей вимерли з голоду, самі українці, що обсевають землю. Отут в Києві лежали по вулицях трупи, як ганчір'я. Куди йшов — труп. Ніхто вже й не звертав уваги: завтра ж чекало його те саме. Але не думайте, що вмирали жиди чи москалі, ні, самі українці. А потім почалися чистки: чистка за чисткою, тюрми й вивожування. Вигинули українці, а це що ви бачите то вже «радянський народ» — чужі або такі, що замовкли...

Слухаючи цього я роздумувала: що ж тепер далі? Завтра, а може ще сьогодні цей чоловік піде до НКВД і розкаже про мене все. Я перевіряла мої слова й вчинки в Києві і аж тоді помітила, скільки націоналізму волікла та розсівала скрізь. Всілякі К-ченки, Г-ци та інші усі ці, що я їх спершу вважала за українців, певно докинуть свого. Я нагадувала собі, як ідучи до Києва, я знала, що не одного, що поїхав туди заарештували там, або вже після повороту вдома. Мене остерігали, що немає там України тільки Росія і немає там Українців, тільки самі чужі й ворожі люде. Проте, я мабуть забула пересторог, сказала не одну дурницю, а оце зараз цей дивний чоловік покінчить зі мною... Тривога росла. Йй я повністю й безкритично піддалася. До того я була вже хвора. Я чула, як в мене горить нутро від гарячки, а по спині пробігають дрожі. Лице палало. Я мала тільки одну думку: втікати.

Та ніяк було. Він говорив далі:

— А з боку соціального ви гадаєте як? Ви бачите наших робітників. Така секретарка. Ви бачили, яка худенька й бліда, який у неї латаний одяг? Вона має стару матір. Такіх давно вже в нас немає. Це для радянського громадянина розкіш. Подумаєш: батьки! Непрацюючі. А вона працює в нас на одну ставку за 150 крб. За них має тільки для себе обід в нашій їдальні. Тож покінчивши тут, без того обіду біжить на другу ставку до іншої установи в другому кінці міста. По других 150. Начальний бухгалтер має внас 350 та ще там пів ставки з каси, чи що. Але вже касір має одну ставку: 200 — живи з дітьми й жінкою! А чорноробів бачили: похмурі вони й нужденні, зголоду помирають. А ви думали, що вони з добра до вас неввічливі. От у вас: гарне хутро, повні ви та ситі. А він в своєму робочому комбінезоні замерзає і їсти йому нічого. Ви питаєте, як він живе? На те можу вам сказати тільки одно: Хіба це життя?

Отак він говорив і мені здавалося з гарячки, що я падаю кудись в безодню. Лечу й лечу, хтось закидає мене камінням, мене кидає в жар і холод та члени в мене олив'яні, й я не можу ворухнути ні рукою ні ногою, щоб рятувати себе якнебудь...

Я піддалася моїй долі.

Здавалося, що така розмова тягнулась безмежно довго. Нарешті визволив мене з неї оцей галичанин-поет, що хотів

читати свої вірші. Здавалось, подав мені хтось руку з-над берега безодні, і я прокинулася з отупіння та підвелася. Тут же, при попередній розмовці я сказала, що я хвора, в мене гарячка, попросила його, щоб вистарав мені де чаю й цукру і казав зварити. У мене боліло горло і я кашляла.

Ми пішли до мене до гургожитку. Здавалося, що останками сил я доволілась до ліжка. Вже бач декілька днів я ходила з грипою — ніде, ніяк і ніколи ж було кластися. Оце тепер вона брала верх. Я накрилася кожухом і пірнула в сон-небуття. Тільки здалеку я чула, як співав мені про свою тугу за Карпатами Галичанин, що його доля запроторила в далечині, відкіля немає вороття. Як кожен поет, він читав і читав, не турбуючись чи «публіка слухає», чи ні. Тож я могла свобідно піддатись гарячці й хворобі.

Прочитавши друковані й недруковані вірші, він запитав про мою думку. Я, очевидно, розхвалила й вирішила, що тепер він зможе друкувати все та поїхати до витуженої Галичини.

А був то вже 10/11 ночі, моїх товаришів не було. Мені кінчився паспорт і я була сама, хвора, зломана душею й тілом з почуттям тривоги, почуття небезпеки. Ще западаючи в гарячковий сон, я вирішила піти завтра до Наркомату довідатись, що ж мені тепер робити?

Ніч моя була повна примар і страхіть. Ввижались трупи опухлих з голоду, розкинені по вулицях міста, ввижались жахливі тюрми й Сибір, снігом заметена, морозом скована. Здалеку я кликала собі на поміч чоловіка, але замість нього виринув Дух землі й питав: хіба це життя?

XII

Робітники, селяни і міжнародній вагон

І знову вранці в Наркоматі. Холодно й сутінно. Моїх товаришів і далі нема. Тривога, непевність, гарячка...

...Завтра кінчиться моя перепустка —

...Залишитися тут?!

...Ні, ні! Лихорадка, гарячка, візії трупів і тюрем, стогони катованих!

Десять коло полудня появилася Гр. Ст. Якже я втішилась ним! Але його обличчя було холодне й змінене. Чи мав він свої турботи, чи теж довідався про мене...?

Поладнавши ще деякі справи Гр. Ст. наказав мені прийти на двірць, а сам подався за родиною до готелю. Йі він брав з собою до Львова.

Ще раз я була на київській вулиці. Ще раз змішалася з народом і разом з ним я добувала бастійони трамваїв.

Хвилюючі були хвилини коло зупинки «военкомат», де ми обидві з К-лі, яку я випадково зустрінула, докидали трамваю, тупцюючи по великому морозі. Мені наказував Гр. Ст. бути готовий до від'їзду на 4 год., а це вже третя минала, а я ще на вулиці не ївши нічого зранку, не зібрана. Становище ставало майже розпучливе, трамваю не було, про таксівки чи підводи тоді й мріяти не можна було. Я просила К-лі, щоб підійшла до шоферів, що стояли перед Военкоматом, та попросила, щоб нас відвезли, що я заплачу. Та вона не мала відваги це зробити, я ж без російської мови була як німа в місті. Залишалося тільки чекати серед маси людей. Тут вони, як на більших зупинках стояли в черзі. Якщо в трамваї було місце, черга смирно просувалась крізь двері та виговхувалася в трамвай. Коли ж він над'їздив завантажений і була мала надія дістатись, черга мішалась, люди кидались на трамвай та повставала метушня й боротьба просто на життя й смерть. В такій боротьбі бути роздягненому з пальта, що згинувало б під ногами було легко. Оповідав же Гр. Ст. як

раз під час боротьби він опинився в тварваї тільки в верхній частині кожуха, нижня, така приморщена у селян до стану, обірвалася і залишилась на дворі.

Ми мали щастя: двері трамваю якраз стали перед нами і, захищаючи мене, допомогла мені К-лі вихатись до середини, та ще й сама туди понала, поспішаючи на годину до школи. Вона теж працювала на дві ставки, до полудня в Наркоматі, потім в школі. Вдома залишалися самі діти і було холодно, а в неї ревматизм, тонке пальто, цілоденна праця...

Нарешті я покидала Київ. Я знову сиділа в Зісі біля шофера. Ми їхали на вокзал. Знаючи, що від'їжджаю, шофер вже трохи осмілився — мабуть знав, що так легко назад тут не вертаються. — Життя, мовляв, у нас тяжке. От я. Цілий день, а то й ніч до послуг в Наркоматі. Коли захочуть, ідуть. Правда, є в Наркоматі кімната для шоферів, там вони читають газети та подрімують чи занімаються чимнебудь. Але все ж безперервна праця. Кишув би вже давно цю службу, та обіцяв йому Замнарком дістати мешкання. А з мешканням дуже тяжко в Києві. За одну кімнату треба дати відступного 11—16 тисяч рублів. А так жінка з дитиною поневіряються у чужих, а він старається складати гроші на відступне за мешкання.

Мене дивувало, що в «країні робітників і селян» робітникові приходиться за куток платити якимсь спекулянтам таку велику суму відступного.

На двірці ми зустріли і познайомились з сім'єю Гр. Ст. і вже разом ждали поїзду.

Тут щойно показалося мені знане з описів хоч би Янти-Полчинського справжнє обличчя радянської дійсності.

У великій й гарній залі повно людей. Усі вони напереміш, з невеличкими клунками мандрували кудись. З дітьми, добре й зле одягнені селяни й з міста ночували на двірці. Хто на лавках, хто на землі. І нам довелося сидіти на валізках, бо лавки були заняті. Не багато тут мені люди хотіли розказувати, як зрештою всюди. Ще найохочіше говорили селяни. Деякі мали навіть гарні нові баранячі кожухи, густо рясовані ззаду. На запит, куди ідуть, відказували, що вертаються до свого села зі свят Різдва Христового, що їх провели у родичів там чи там. Деякі робили навіть враження достатку: їли білу булку, закусуючи ковбасою. З гордістю

пояснив мені Гр. Ст., що в них на селі, в колгоспах добробут, що селянки ходять в крепдешінах та перманентах...

Звертала на себе увагу одна групка. Два хлопці одягнені в чорні куртки з по-галицьки вишиваними сорочками. Довкруги них декілька слухачів. Були з-під Львова. Завербовано їх на роботу до Донбасу. А там замість обіцтованих гарних кімнат, добрих заробітків, просто знущання і загибля. Робочого одягу не дали, а в своєму поліз в шахту і за декілька днів знищився зовсім. Праця вуглекопа страшна, під землею серед вогкості й пилу. Дехто збув вже здоров'я, а то й життя. Лаяли. Як Галичани, непривичні мовчати. Групка людей слухала мовчки. Запитував хтонебудь час від часу декількома словами. Потім з публіки виступив такий огрядніше одягнений, в кашкеті, та став їм говорити освідомлюючу промову. Мовляв, в капіталістичнім устрою з робітника кров ссуть, а в СССР він працює на себе і т. д. Хлопці відгризались, лаючи Донбас, устрій і брехню пропаганди. Публіка мовчала, але здавалось, що така сцена була їй зовсім понутру.

Використавши слухний момент, я відкликала одного з чоловіків до буфету. Казали, що не їли три дні. Купила я їм булки та лімонаду і остерегла, щоб мовчали, а то їх заіакують і білого дня їм вже не бачити. За мої прихильні слова щиро дякували і вже далі не встрявали в дискусію.

Зате Гр. Ст. пильно слідкував за моїми кроками, і мій контакт з крайними зовсім не захопив його. Назвавши їх ледарями й контрреволюцією та обіцявши їм заслужену кару, осудив моє співчуття землякам. Вже їх навчимо працювати, не бійтесь! І знову я несвідомо зробила помилковий крок! Цього теж не забув мені мій шеф.

Наш потяг мав приїхати з Одеси. Щоб легше дістатися, ми взяли носильщика. Він мав допильнувати, коли потяг прибуде та примістити нас у вагоні. Та поїзд не їхав і не їхав. Дуже важко мені було ждати з грипом. У мене боліло все, головню крижі й ноги. Так хотілось лягти! А потяг не їхав і не їхав. Тільки на п'ять годин він спізнився. Та коли б це знати відразу. А тут ніхто нічого не знав, чи знаючи, не казав. Ану ж шпiонові треба знати, а потім виявиться, хто сказав...

Зате час від часу приїздили потяги, і тоді мегафони голосили, відкіля й доки. Та голосили по-російськи. Граж-

дане, громадяне! Гомоніло в вухах, і нечітка й чужа мова зливалася в один гул. Я не розуміла нічого і за кожним разом просила пояснити мені. Гірше було, коли мені захотілось піти до ресторану поїсти. Рестораном була друга частина залі, прикрашена пальмами. Там було дуже тяжко знайти не тільки столика, а навіть вільне місце при спільному столі. Гнав мене туди не так голод, як потреба сісти опершись вкінці об спинку стільця. Хотілось гарячого чаю... Та я сиділа й сиділа і ніяк і нічого не могла дістати. Я ловила проходячих офіціантів, та вони виривались мені з рук, не пояснюючи, чому не хочуть, чи не можуть мене обслужити. Я сиділа, як в далекому чужому краї, якого мови не розумію. Що гірше: не розуміла я гучномовників. Все таки міг би над'їхати мій потяг, а серед цієї збитої маси ніхто мене не шукатиме і не так легко знайде. Як останні дні я боялась, страшно боялась залишитися в Києві. Коли прогомів виклик, я просила сидячих біля мене двох чоловіків пояснити мені. Раз чи два вони кинули одно чи два слова, а потім повернулись до мене спиною, і, коли я торкнула одного за рукав, він зробив нетерплячий рух рукою наче б струшував з неї щось гидке. Здавалося: ще хвилинка і він встане, ударить мене або паплює на мене. Отакі ввічливі росіяни «радянські люди» були огрядно одягнені, як пристало на партійних, в чорних пальтах і кашкетах.

Нарешті принесли мені, не питаючись, сіканець з якимось тістом. З трудом я погризла і проковтнула поспішаючи. Було ж хоч щонебудь гаряче. Коли я попросила проходячого офіціанта чаю, він знизав нетерпляче раменами, кажучи: какой там чай! — таким тоном, наче б я зажадала чогось дуже коштовного і надзвичайного.

До мого столика підійшла людина дуже худа і зовсім прозора на обличчі, простягаючи руку. Це був перший жебрак, якого я побачила в Києві. І не жебрак він був, а тинь людини. Мовчазна, безкровна, холодна. Потім я зрозуміла, що такий вигляд в тих, що виходять з тюрми. Я дала йому кусок хліба, і він пішов мовчки далі. Та ніхто не давав йому нічого. Всі повертались мовчки спинами. Який твердий народ, — думалося. І хто ж відучив їх бідним брагам нещасним подавати руку? Потім я пригадала, що згідно з програмою, хто не має що їсти, імовірно не працює, ну а такий то контрреволюція...

Нарешті ми діждались потягу. Наш носильщик завів нас до призначеного переділу. Був то «международний». Уряджений як сліпінги на заході, він мав тільки сепаратки на дві особи.

— Пошанував мене Нарком, — хвалився Гр. Ст. Тільки за його особистою згодою вільно їхати міжнароднім. А це он яка краса!

— Справді ж дуже буржуазний, мабуть закордонного виробу — сказала я необережно.

Це стягнуло справедливий гнів на мене: Хіба немає гарних речей у нас. А Зіс бачила, яка чудова машина? Куди до неї усяким фордам! У нас же країна індустріялізації й поступу.

Я влізла на свою полицю вже тепер на горі, і аж тепер почувала, як покидає мене увесь вантаж і тривога та все, що так гнітило мене. Десять днів, прожитих в Києві, здавались мені неймовірно довгими й тяжкими. Зате між мною й Гр. Ст-чом лягло щось нове й темне. Воно що далі росло й росло. Вже він не казав мені ти, ані Софіє. Найчастіше чулось вже «товариш П.» або ім'я й побатькові та «ви». Правда, я сказала йому не одно слово правди і не одну мою заввагу я не заховала собі. Очевидно на першому місці була справа мови, російськості міста тощо. Сам же він говорив з родиною поросійськи, трохи приховуючись передімною. Все ж з розмови на цю тему вважав російську мову багатшою і тільки її придатною до висловлення людських почувань...

Зникла між нами щирість і радісний настрій, з яким ми їхали десять днів тому до Києва. Я мала тільки одно бажання: дістатися додому. Здавалося, що там ще немає того всього, що несе з собою новий для нас устрій. Здавалося, що це таки інша держава і що після тяжкої поїздки я повернуся назад до того, що покинула. Там, де не було марива русифікації, голоду і всевладного НКВД.

